

Arhitektura i urbanizam Crikvenice od Hrvatsko-ugarske nagodbe do Prvog svjetskog rata

Knežević, Lea

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:276249>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-26**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI

FILOZOFSKI FAKULTET

SVEUČILIŠTE U RIJECI

ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI

Akadska godina: 2016./17.

ARHITEKTURA I URBANIZAM CRIKVENICE

Od Hrvatsko-ugarske nagodbe do Prvog svjetskog rata

(diplomski rad)

Studentica: Lea Knežević (povijest umjetnosti/anglistika)

Mentor: dr. sc. Luka Skansi, doc.

Rijeka, rujan 2017.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. CRIKVENICA OD ANTIKE DO 20. STOLJEĆA	7
2.1. Crikvenica u 19. stoljeću	11
2.2. Crikvenica nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe	12
3. LITERARNI IZVORI I PUBLIKACIJE	21
4. URBANIZAM	29
4.1. Luka	30
4.2. Obalni put	31
4.3. Vodovod	34
5. ARHITEKTURA	41
5.1. Crikveničke škole	44
6. SANATORIJI	55
6.1. Hotel Therapia	56
6.2. Hotel Miramare	58
7. GRADSKA KUPALIŠTA	72
7.1. Kupališna arhitektura - tipologija kupališnih građevina	73
7.2. Organizirana turistička djelatnost i crikvenička kupališta	74
8. PERIVOJI	83
LITERATURA	95
POPIS PRILOGA	99

SAŽETAK

Turbulentne promjene u vremenu industrijalizacije i uzdizanja građanske klase 19. stoljeća omogućile su putovanja i onima koji nisu bili pripadnici aristokratskih obitelji. Uz to, razvoj prometa olakšao je protočnost ljudi i robe, pa dolazi do razvoja turizma. Posljedica toga bio je ubrzan rast i razvoj gradova. Za Hrvatsko primorje u tom je pogledu od velikog značaja dovršetak izgradnje željezničke pruge Budimpešta – Rijeka, čime je hrvatska obala, posebice nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe postala glavno kupališno i lječilišno odredište austrijskih i mađarskih posjetitelja. Crikvenica, grad čije začetke urbanizacije pratimo od razdoblja Rimskog Carstva, kao i ostatak obale od Rijeke do Karlobaga, nalazila se tada pod mađarskom upravom. U razdoblju između 1868. i 1914. Crikvenica se, zbog pogodnog podneblja, prirodnih pogodnosti, a posredstvom domaćih i stranih investicija, razvila u jedno od najposjećenijih i najrazvijenijih morskih kupališta i klimatskih lječilišta onoga vremena. Na novonastale zahtjeve, uslijed velikog i naglog priljeva mnogobrojnih gostiju u grad, reagiralo se uvođenjem suvremene infrastrukturne mreže, prometnica te unaprjeđenjem sadržaja u vidu opsežnih arhitektonskih i urbanističkih pothvata. Utjecalo je to na cjelokupnu ekonomsku, društvenu, kulturnu i gospodarsku sliku Crikvenice i od ribarskog i poljoprivrednog mjestašca pretvorilo ju u mondano turističko središte. Od važnijih arhitektonskih i urbanističkih projekata valja izdvojiti proširenje luke, uvođenje vodovoda, podizanje kupališta „Hrvatske/ Mađarske Banje“ te izgradnju hotela Therapia i Miramare, koji su se isticali ne samo monumentalnošću i stilom, već i funkcionalnošću te suvremenom opremom.

Ključne riječi: Crikvenica, arhitektura, urbanizam, turizam, kupališta, lječilišta

1. UVOD

Devetnaesto stoljeće bilo je vrijeme značajnih zbivanja koja su uvelike promijenila sve aspekte života ljudi, uključujući strukturu stanovništva i izgled gradova. Stabilizacija političke situacije nakon Bečkog kongresa 1815. godine, završetak Napoleonovih ratova, industrijalizacija i tehnički razvoj omogućili su lakša putovanja i transfer dobara.¹

Dvadesetih godina 19. stoljeća počeli su u Engleskoj prometovati prvi putnički vlakovi, a kilometraža izgrađenih pruga postala je svojevrsni izraz prestiža i bogatstva europskih država. Austro-Ugarskoj Monarhiji cilj je bio strateški spojiti centre Beč i Budimpeštu s važnim lukama Trstom i Rijekom. Pruga Beč – Trst izgrađena je 1857., a iste godine odobrena je i gradnja pruge iz Budimpešte, koja bi se kod Pragerskog u Sloveniji spojila s prugom Beč – Trst. Za izgradnju i održavanje željezničkih pruga bilo je odgovorno Društvo južnih željeznica. Isto je društvo 1862. pustilo u promet prugu Zidani Most – Zagreb – Sisak, a 1865. i Zagreb – Karlovac, kao prvu dionicu željeznice prema Rijeci. Nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe, Mađari odlučuju samostalno voditi politiku po pitanju željezničkog prometa u Hrvatskoj i Slavoniji, pa Mađarske državne željeznice 1873. grade prugu Zakany (Mađarska) Koprivnica – Dugo Selo – Zagreb - Karlovac – Rijeka. Istovremeno, Društvo južnih željeznica gradi prugu Pivka – Rijeka. Time je Rijeka s kontinentom spojena dvama prugama i stvorena je kompleksna prometna mreža koja je povezala Rijeku sa svim važnim europskim gradovima. To je dalo polet razvoju ne samo Rijeke kao industrijskog i lučkog grada, već i promijenilo budućnost ovih teritorija i čitave jadranske obale.²

U 19. stoljeću dolazi i do stvaranja novog socijalnog sloja, građanstva, koji uz aristokraciju i intelektualce postaje važan čimbenik u društvu. Započinje praksa sve učestalijih putovanja, bilo iz privatnih, bilo iz poslovnih razloga, a započinje i interes za specifične vrste boravka. U tu skupinu ubrajamo i lječilišni i kupališni turizam. Prirodni čimbenici poput pogodnih klimatskih i meteoroloških uvjeta postaju jedan od važnijih faktora pri odabiru destinacije za putovanje. U takvoj situaciji do tada ruralna, ribarska, poljoprivredna i zidarska naselja postaju sve zanimljivija te u razdoblju od tridesetak godina dolazi do promjene društvene, gospodarske, ekonomske i urbanističke slike tih gradova.

¹ Na Bečkom kongresu 1814. sudjelovali su značajni predstavnici (političari, diplomati) svih država koje su bile zahvaćene posljedicama Francuske revolucije i Napoleonovih ratova. Cilj kongresa bio je donošenje metoda koje bi spriječile nove revolucije, kao i pokušaji vraćanja starog društvenog poretka. Austrija je pritom dobila vlast nad hrvatskim i slovenskim pokrajinama, koje su prethodno 1809. Ujedinjene u Ilirske pokrajine (Koruška, Kranjska, Trst, Istra, Dalmacija, dijelovi banske Hrvatske te hrvatske Vojne krajine), kao i teritorij Dubrovačke Republike. (LEKSIKOGRAFSKI ZAVOD MIROSLAV KRLEŽA, Bečki kongres <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=6546> , preuzeto 13.7.2017.)

² Proslava 150 godina željeznice u Hrvatskoj (<http://www.casopis-gradjevinar.hr/assets/Uploads/JCE-62-2010-05-08.PDF> , pristupljeno 20.7.2017.)

Usporedo s takvim razvojem događaja, gradovi se počinju planski popunjavati različitim sadržajima kako bi se prilagodili velikom broju posjetitelja pa se grade ulice, hoteli, infrastruktura, parkovi, kupališta i luke.³

U 19. stoljeću počinje se razvijati i balneologija, medicinska znanost posvećena istraživanju i proučavanju rezultata hidroterapije pri liječenju.⁴ Nedugo potom stručnjaci i intelektualci počinju pisati i objavljujati djela u kojima raspravljaju o učincima prirodnih čimbenika na ljudski organizam. To privlači veliki broj stranaca na obale Hrvatskog primorja, odavno poznatog po mediteranskoj klimi, a posebno u Opatiju, Lovran, Mali i Veli Lošinj, Sušak, Bakar, Kraljevicu, Crikvenicu, Selce i Novi Vinodolski. Time započinje njihov razvoj, isprva kao zimskih lječilišta i kupališta.⁵ Od početka 20. stoljeća, kada liječenje više nije primarno, već kupanje u moru postaje razonoda i dokolica, taj se razvitak još više intenzivira.

Ovim se radom nastoji predstaviti razvojni put urbanizma i arhitekture Crikvenice, kao jednog od važnijih kupališnih i lječilišnih centara na Jadranskoj obali, od Hrvatsko-ugarske nagodbe do Prvog svjetskog rata. Prije svega, važno je objasniti i razlikovati teritorijalni ustroj Grada Crikvenice kao jedinice lokalne samouprave te naselja Crikvenica. Grad Crikvenica kao općina podrazumijeva četiri naselja: Crikvenica, Dramalj, Jadranovo i Selce.⁶ Stoga se ovaj rad ne odnosi na čitav teritorij koji čini Grad Crikvenica, već se unutar općine bavi jednim njenim naseljem. Prvi spomen imena Crikvenica, tada zapisana kao *Czriquenicza*, susrećemo početkom 15. stoljeća u dokumentu Fundacijska listina kojom Nikola IV. Frankopan pavlinima daruje posjede na ušću rijeke Dubračine, nekada zvane i Vinodolčica. Sve do 1913. godine Crikvenica se u dokumentima i spisima naziva *Cirkvenica*, a tek te godine, prema naredbi od 24. prosinca, ime općine promijenjeno je u Crikvenica.⁷

Godine 1868. i 1914. odabrane su kao početna i krajnja referentna točka rada, jer omeđuju jednu etapu u razvoju Crikvenice. Naime, 1868. potpisana je Hrvatsko-ugarska nagodba, čime je mađarski gubernij proširen od Rijeke do Karlobaga i započinju mađarska ulaganja u našu obalu. U mnogo je navrata u ovom radu spomenut turizam, jer, iako nije tema

³ MIRJANA KOS, Počeci izgradnje kupališnih mjesta s osvrtom na lovranska kupališta početkom 20. stoljeća, u: *Zbornik Lovranščine*, 1 (2010.), 183.

⁴ HRVATSKI JEZIČNI PORTAL – balneologija (<http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>, preuzeto 7.7.2017.)

⁵ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, MIRJANA KOS, Kvarnerska kupališna baština: nestala kupališta s kraja 19. i početka 20. stoljeća, Rijeka, 2009., 19.

⁶ „Službene novine Primorsko-goranske županije“, br. 29/01, 8/06, 31/09 i 45/09, Odluke o radnim tijelima Gradskog vijeća Grada Crikvenice, čl. 15., stavak 1., podstavak 3 (<http://www.crikvenica.hr/statut-i-zastava>, pristupljeno 19.7.2017.)

⁷ MARTINA BAŠIĆ, Crikvenička toponimija, u: *Folia Onomastica Croatica*, 18 (2009), 6.

ovog rada, neodvojiva je sastavnica, temeljni preduvjet i poticaj za napredak gradogradnje i arhitekture. Od sedamdesetih do devedesetih godina 19. stoljeća, u Crikvenici se događa ono što se u literaturi često opisuje kao *paleoturizam*, odnosno skromni početak onoga što će uslijediti i što će se užurbano nastaviti sve do 1914.⁸ Kronološki, ovaj rad završava s početkom Prvog svjetskog rata, kada svi gradovi Hrvatskog primorja, iz očitih razloga, bilježe pad urbanizacije, gradnje i turizma.

Po pitanju metodologije rada, mogu se izdvojiti dva pristupa. Jedan dio rada temelji se na literaturi i mnogobrojnim primarnim i sekundarnim izvorima. Svaki od tih izvora uglavnom se bavio jednim aspektom crikveničke povijesti ili pak pojedinim urbanističkim i arhitektonskim objektima. Pojedini dijelovi i fragmenti tih izvora u ovom su radu objedinjeni u cjelovitu sliku onodobne Crikvenice. Drugi dio rada, poglavito onaj koji se tiče urbanizma, nastao je iščitavanjem i prepisivanjem arhivskih dokumenata s ciljem rekonstruiranja tokova radova i gradnje pojedinih objekata, odnosno urbanističkih ili infrastrukturnih elemenata.

Rad je podijeljen u osam poglavlja. U prvom poglavlju opisan je razvojni put Crikvenice od antike do 20. stoljeća, zaključno s početkom Prvog svjetskog rata, uz istaknuta ključna zbivanja i događaje koji su doprinijeli razvoju naselja. Drugo poglavlje bavi se literarnim izvorima i publikacijama. Prvenstveno se ovdje misli na turističke vodiče i putopise, koji su imali važnu ulogu u promidžbi Crikvenice i turizma, a samim time i u napretku u pogledu gradogradnje. Uz to, cilj drugog poglavlja je pokazati korisnost vodiča i putopisa kao dokumenata vremena u kojem nastaju i o kojem pišu. Od preostalih šest poglavlja, svako se bavi jednim aspektom urbanizma i arhitekture Crikvenice. Treće poglavlje se tako tiče urbanizacije u širem smislu, opisuje i rekonstruira tokove gradnje najvažnijih punktova i elemenata za funkcioniranje jednog brzorastućeg i turistički razvijenog grada – prometnica, vodovodne mreže te luke, odnosno pristaništa za parobrode, brodove i barke. Sljedeće poglavlje odnosi se na važnija arhitektonska zdanja sagrađena u Crikvenici između 1868. i 1914. Uglavnom je ovdje riječ o hotelima, lječilišnim objektima te javnim ustanovama, točnije školama. Zbog svoje monumentalnosti i činjenice da su bili jedini hoteli sa statusom sanatorija, dva su objekta obrađena u zasebnom poglavlju – hoteli *Therapia* i *Miramare*. Oni svojom veličinom, izgledom i dojmom koji su ostavljali na posjetitelje i goste, uvelike premašuju značaj ostalih arhitektonskih ostvarenja onoga vremena te zaslužuju da im se posveti nešto više pažnje. Posljednja dva poglavlja obrađuju gradska kupališta i perivoje. Kupališne građevine bile su, uz smještajne prostore, ključni elementi za razvoj Crikvenice kao

⁸ MIRJANA KOS, (bilj.3), 185.

kupališnog središta mađarskog dijela Hrvatskog primorja, a načinom gradnje slijedila su tipologiju već tada primijenjenu za izgradnju kupališta na Jadranu i u obližnjim mjestima poput Rijeke i Opatije. Perivoji su, i kao estetski i funkcionalno bitni elementi urbanizma grada, obrađeni u posljednjem poglavlju. Oni zaokružuju i nadopunjuju čitavu priču o razvoju arhitekture i urbanizma Crikvenice u periodu obuhvaćenom ovim radom.

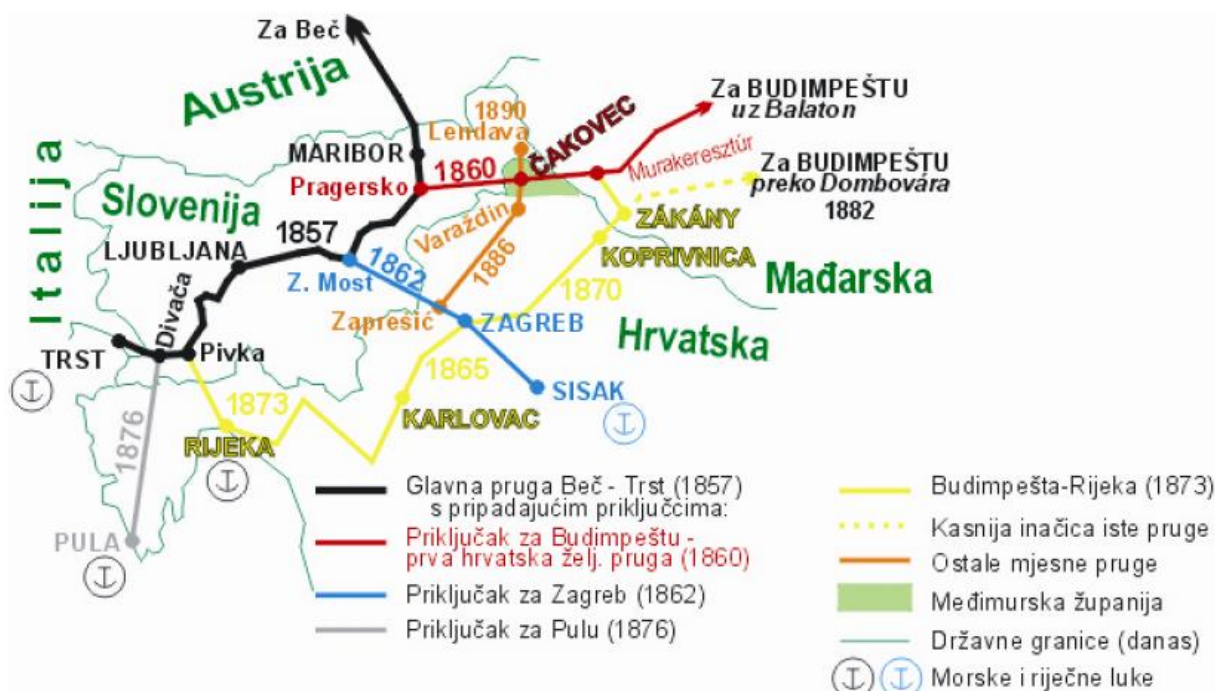
U vremenskom okviru obuhvaćenim ovim radom, dakle od 1868. do 1914, Crikvenica se od rastrkanih i nepovezanih seoca preobrazila u grad visoko razvijene arhitekture i gradogradnje. Taj su razvitak omogućili od davnina poznati pogodan geografski položaj i klimatski uvjeti, ali i niz događaja koji su obilježili 19. stoljeće poput uspona građanske klase, unaprjeđenja pomorskog i kopnenog prometa i prometnih trasa, praksa učestalijih putovanja te javljanje specifičnih vrsta turizma. Nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe i puštanja u promet dionice pruge koja je dolazila iz Budimpešte te spajala Karlovac i Rijeku, čitava se hrvatska obala transformira, uključujući i Crikvenicu. Nadalje, veliki obol razvoju Crikvenice dali su i učenjaci koji su prepoznali njegove blagodati i potencijale kao kupališta i klimatskog lječilišta te širenjem glasa o ljepotama Crikvenice privlačili posjetitelje. Potrebno je spomenuti kako je ovakav razvojni put bio uobičajen za gradove Hrvatskog primorja. Po tom pitanju mogla bi se Crikvenica usporediti s Lovranom, sličnijim strukturom i veličinom Crikvenici negoli, primjerice, Opatija. Kao što je u Crikvenicu ulagalo društvo „*Josip Holub et Consorten*“, razvoj Lovrana financiralo je bečko društvo „*Quarnero*“. Ono je djelovalo s ciljem da „pripremi i razvije Lovran kao lječilišno mjesto“ te da planski i sustavno uredi grad kao turističko mjesto. Godine 1894., gotovo istovremeno kao u Crikvenici, Društvo je otkupilo širok obalni pojas kako bi ondje uredili obalni put s prikladnom vegetacijom, izgradili hotele, vile i ljetnikovce.⁹ No, i Opatija i Lovran bili su pod nadležnošću Austrije te se nakon konzultiranja sve literature prilikom pisanja ovog rada, može zaključiti kako je Crikvenica bila najrazvijenije kupališno i lječilišno odredište mađarskog dijela Monarhije.

Iako su se radom nastojali obuhvatiti svi važni objekti arhitekture i elementi urbanizma i dalje je ostala opsežna količina materijala za buduća istraživanja. Valja imati na umu kako ovaj pregled staje s početkom Prvog svjetskog rata te bi se bilo shodno, u narednim radovima, pozabaviti arhitekturom i urbanističkim elementima u razdoblju između dva svjetska rata, kada se, nakon stagnacije, događa novi uzlet u turizmu, a samim time i u gradogradnji. Grade se novi hoteli i pansioni i interpoliraju u urbanistički prostor grada, uređuju šetnice i balustrade, parkovi se rekonstruiraju i obnavljaju, javne ustanove nastavljaju s djelovanjem,

⁹ SANJA SIMPER, Povijest lječilišta u Lovranu potkraj XIX. i na početku XX. stoljeća, u: *Zbornik Lovranščine*, 1 (2010.), 91.

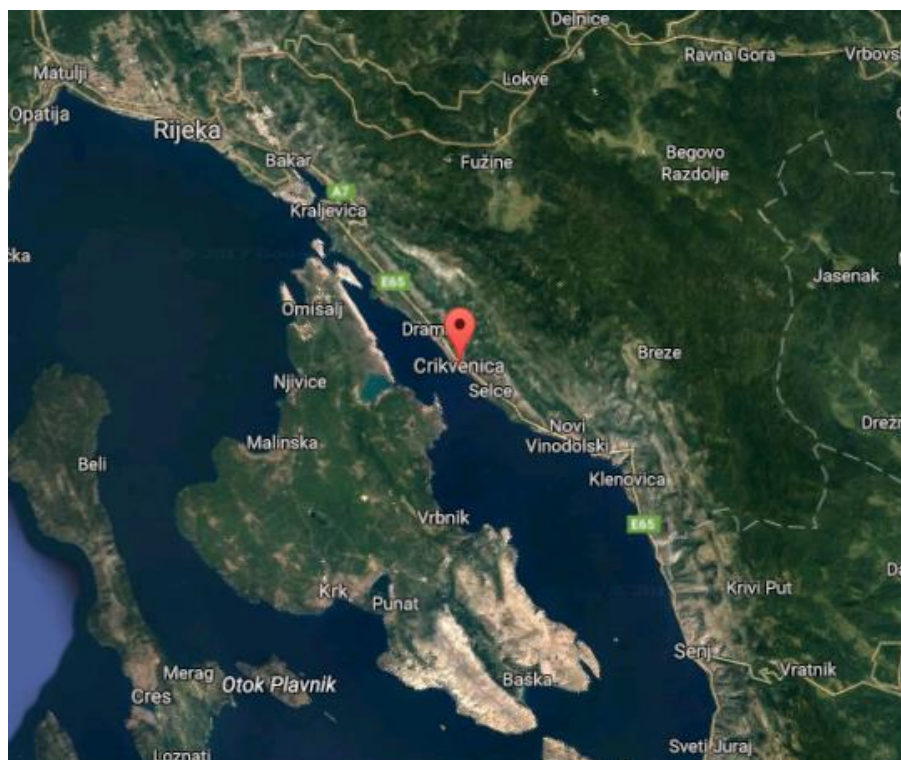
stara kupališta prestaju se koristiti ili se pak uređuju prema suvremenim trendovima. Trebalo bi usporediti izvorno stanje objekata opisanih ovim radom i njihovo stanje danas, ukoliko još uvijek postoje. Nadalje, rad se temelji na dostupnoj literaturi i dokumentima, no potpuniji uvid u cijelu situaciju dobio bi se pregledom i iščitavanjem arhivskih spisa u Mađarskoj, ponajprije u Budimpešti. Time bi ovaj rad dobio potencijal da preraste u nešto veći i opsežniji poduhvat, koji bi mogao uključiti cijelu mađarsku obalu od Rijeke do Karlobaga. Sličan projekt napravljen je 2013. u Beču, kada je održana izložba naziva *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*. Spomenutom je izložbom, i popratnim katalogom, obrađena čitava austrijska obala, uključujući i Opatiju.¹⁰

Koliko mi je poznato, nema rada koji opisuje i obrađuje sve segmente arhitekture i urbanizma koji su ovdje uključeni, već se uglavnom bave pojedinačnim objektima, odnosno urbanističkim elementima. Stoga je doprinos ovoga rada sveobuhvatna povijest Crikvenice 1868.-1914. godine, koja pridonosi razumijevanju razvoja grada u širem kontekstu te nastoji ukazati na povezanost povijesnih događaja koji su utjecali na cijelo Hrvatsko primorje, turizma, arhitekture i urbanizma.

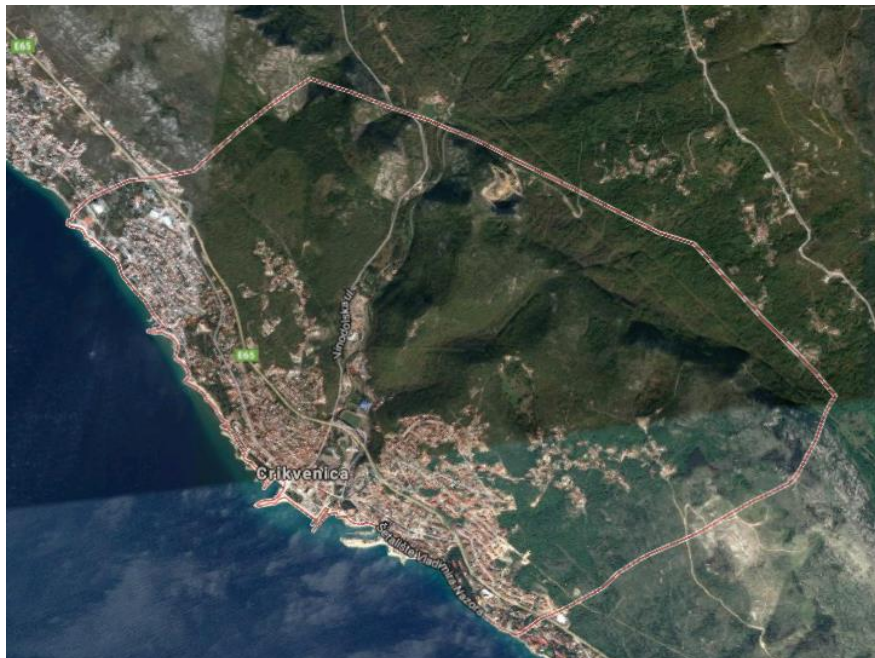

Slika 1. Gradnja prvih pruga u Austro-Ugarskoj Monarhiji (izvor: Proslava 150 godina željeznice u Hrvatskoj <http://www.casopis-gradjevinar.hr/assets/Uploads/JCE-62-2010-05-08.PDF>, pristupljeno 20.7.2017.)

¹⁰ ÖSTERREICHISCHE RIVIERA: WIEN ENDECKT DAS MEER, katalog izložbe, (ur.) Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger, Beč, 2013.

Slika 2. Geografski smještaj Crikvenice (izvor: Google Maps, <https://www.google.hr/maps/place/Crikvenica/@45.1798691,14.4225973,76301m/data=!3m1!1e3!4m5!3m4!1s0x47637b8182355203:0xab5feb426599e29!8m2!3d45.173583!4d14.6915049?hl=hr>, pristupljeno 2.8.2017.)

Slika 3. Površina naselja Crikvenica (izvor: Google Maps, <https://www.google.hr/maps/place/Crikvenica/@45.1798691,14.6851914,4769m/data=!3m1!1e3!4m5!3m4!1s0x47637b8182355203:0xab5feb426599e29!8m2!3d45.173583!4d14.6915049?hl=hr>, pristupljeno 2.8.2017.)

2. CRIKVENICA OD ANTIKE DO 20. STOLJEĆA

Crikvenica se nalazi na području Vinodola. Riječ je o prostoru koji je još od prapovijesti, zbog plodnosti zemlje, blage klime i bogatstva pitke vode, bio prepoznat kao prikladno mjesto za naseljavanje i život.¹¹ Govoreći o Vinodolu, važno je razlučiti između geografskog naziva za područje Vinodolske doline, koja se proteže od Križišća na sjeverozapadu do Novog Vinodolskog na jugoistoku.¹² S druge strane, kao upravna i teritorijalna jedinica, Vinodol je obuhvaćao devet općina, Novi Vinodolski, Ledenice, Bribir, Grižane, Drivenik, Hreljin, Bakar, Trsat i Grobnik, o čemu saznajemo temeljem teksta Vinodolskog zakonika iz 1288.¹³

Početak urbanizacije Crikvenice možemo povezati s romanizacijom, odnosno s dolaskom Rimskog Carstva na Kvarner potkraj željeznog doba, u 1. stoljeću prije Krista. Iako su pronađeni dokazi o naseljenosti crikveničkog područja i u starijim razdobljima, tek s pristizanjem Rimljana započinje značajniji razvoj kulture, a samim time i urbanizma i arhitekture.¹⁴ Arheološki nalazi upućuju na činjenicu da je stanovništvo koje su Rimljani zatekli na prostoru današnje Crikvenice mirno prihvatilo novu vlast. Istodobno se događaju velike promjene te Rimljani počinju s uvođenjem osnovnih elemenata koji čine urbanističku sliku grada, uključujući forum, vodovod, infrastrukturnu mrežu i ceste. Cesta koja je prolazila Vinodolom nalazila se na trasi magistralnog puta koji je vodio od Akvileje do Salone. Ta je cesta ucrtana na jednom od najpoznatijih rimskih itinerara iz 5. stoljeća, *Tabuli Peutingeriani*, a koji je sačuvan u prijepisu iz 13. stoljeća.¹⁵ Na jednom dijelu spomenute prometnice, otprilike na pola puta između antičke Tarsatice i Senie, ucrtano je mjesto Ad Turres.

Sve do 19. stoljeća stručnjaci nisu sa sigurnošću mogli ubicirati naselje Ad Turres. Tim se pitanjem aktivno bavio arheolog Josip Brundšmid (1858.-1929.) 1895. godine u djelu „Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije“: „*Jedino se čini, da ćemo imati tražiti točku „Ad Turres“, koja je bila jednako udaljena i od Tharsatike i od Senije – od svake po prilici 30 kilometara – negdje oko Crikvenice.*“¹⁶ Nakon Brundšmida zavladao je zatišje koje je potrajalo sve do pedesetih godina prošlog stoljeća i dolaska inženjera Andrije Dračića u Crikvenicu. Na temelju nekoliko sporadičnih i slučajnih nalaza fragmenata keramike i ostataka arhitekture, Dračić je iznio pretpostavku o postojanju rimske keramičarske radionice

¹¹ 845 °C (Ad Turres), katalog izložbe, (ur.) Ana Konestra, Tea Rosić, Crikvenica, 2016., 15.

¹² 845 °C (Ad Turres), katalog izložbe, (bilj. 11), 11.

¹³ VINODOLSKI ZAKONIK: Tekst Vinodolskog zakona u današnjem jeziku (https://www.pravo.unizg.hr/download/repository/Vinodolski_zakonik%5B1%5D.pdf , preuzeto 29.6.2017.)

¹⁴ 845 °C (Ad Turres), katalog izložbe, (bilj.11), 25.

¹⁵ IVA MALARIĆ, MATEO GAŠPAROVIĆ, GIS arheološkog lokaliteta Crikvenica –"Igralište", u: *Kartografija i geoinformacije* br. 10, 2008., 75.

¹⁶ 845 °C (Ad Turres), katalog izložbe, (bilj. 11), 33.

na mjestu gdje se već tada nalazilo nogometno igralište, što su kasnija istraživanja potvrdila.¹⁷ Opsežnija iskopavanja i istraživanja lokaliteta službenog naziva „Igralište“, koja su vodili dr. sc. Goranka Lipovac Vrkljan iz Instituta za arheologiju u Zagrebu i Ranko Starac iz Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja u Rijeci, započela su 2004. i trajala do 2015. godine.¹⁸ Nalazi nam govore ne samo o keramičarskoj radionici i njenom djelovanju, već i omogućuju donošenje zaključaka o razvoju onodobnog gospodarstva, društva i urbanizma u cjelini. Goranka Lipovac Vrkljan 2007. odredila je raster radionice, koja je po svoj prilici zauzimala 6000 četvornih metara i prostirala se na području današnjeg nogometnog igrališta i dijela parkirališta uz Gradsku sportsku dvoranu.¹⁹ Osim radionica, kompleks je podrazumijevao i prostore za sušenje gotovih proizvoda te stambeni dio. Radionički proizvodni dio činio je osnovnu radionice. Sastojao se od natkrivenih prostora u kojima se pripremala i sušila keramika, a u njima su se nalazile i keramičarske peći te lončarska kola.²⁰

Djelovanje radionice datira se u 1. i 2. stoljeće prije Krista, na temelju pronalazaka ulomaka sa žigom Sekta Metilija Maksima, vlasnika ili pak zakupnika, a isti žig pronađen je i na keramičkim nalazima u Senju i na otoku Krku.²¹ Onodobno se sve do nogometnog terena prostiralo more te se može zaključiti kako se ondje nalazila prva crikvenička luka, odakle su se proizvodi teretnim brodovima, kao najpraktičnijim i najjeftinijim oblikom transporta u antici, prevozili do Dalmacije. Na prostoru radionice pronađeno je i nekoliko keramičarskih peći, bazen za obradu gline, otpadna jama te infrastruktura koja je uključivala kanale za dovod vode.²²

Svi navedeni nalazi potvrdili su smještaj Ad Turresa na području današnje Crikvenice, a u prilog tome ide i tumačenje topografskog naziva tog antičkog naselja. Naime, Ad Turres u doslovnom prijevodu znači „kod kula“ ili „kod tornjeva“. Prvotno tumačenje iznijela je još Radmila Matejčić, ističući da se kulama smatraju utvrda Badanj u zaleđu Crikvenice, lokalitet Godač na brdu Kotor te građevina na ušću Dubračine koja je mogla služiti kao osmatračnica, a kasnije je pretvorena u kaštel obitelj Frankopan.²³

¹⁷ 845 °C (Ad Turres), katalog izložbe, (bilj. 11), 34.

¹⁸ 845 °C (Ad Turres), katalog izložbe, (bilj. 11), 35.

¹⁹ GORANKA LIPOVAC VRKLJAN, BARTUL ŠILJEG, Crikvenica – Ad turres, rezultati četvrte godine sustavnih arheoloških istraživanja rimske keramičarske radionice na lokalitetu „Igralište“, u: *Annales Instituti Archaeologici*, 2011., 70.

²⁰ GORANKA LIPOVAC VRKLJAN, BARTUL ŠILJEG, (bilj. 19), 71.

²¹ GORANKA LIPOVAC VRKLJAN, Otkriće lokalne rimske keramičarske radionice u Crikvenici, u: *Annales Instituti Archaeologici*, 2007., 86.

²² GORANKA LIPOVAC VRKLJAN, BARTUL ŠILJEG, (bilj. 19), 71.

²³ IVA MALARIĆ, MATEO GAŠPAROVIĆ, (bilj. 15), 75.

Od antike do ranog srednjeg vijeka rijetko je koje naselje između Tarsatice i Senie preživjelo turbulentno razdoblje seobe naroda, za vrijeme kojeg dolazi do napuštanja i nestajanja urbanih središta. Od antičkog Ad Turresa ostalo je samo slavenizirano ime lokaliteta Kotor (Kod tor) na uzvisini iznad Crikvenice. Po svemu sudeći, stanovništvo se iz Ad Turresa u udolini preselilo na povišenje koje je pružalo veće mogućnosti obrane u slučaju napada. U listini iz 1323. godine spominje se kako je naselje Kotor pod upravom obližnjeg srednjovjekovnog grada Grižana.²⁴ Pronađeni dokazi svjedoče i o ponekim ranosrednjovjekovnim aktivnostima, primjerice na lokalitetu Badanj, no zbog diskontinuiteta lokacije i razvoja teško je donositi zaključke o crikveničkom urbanizmu sve do razvijenog srednjeg vijeka.²⁵

Poznato je da je Crikvenica u 13. stoljeću feudalni posjed te da 1251. godine prelazi pod nadležnost knezova Krčkih, odnosno Frankopana.²⁶ Oni su sve do 16. stoljeća nastavili širiti svoje posjede, a kako su se pojedini gradovi razvijali, rasla je i njihova privredna moć te je došlo do potrebe osnivanja luka odakle bi se mogao vršiti uvoz i izvoz proizvoda. Isprava je Crikvenica služila kao luka stanovnicima obližnjih Grižana, no s vremenom ju počinju koristiti i Drivenik, Kotor, Beograd i Bribir. Nerijetko bi Frankopani promet i trgovinu u lukama davali u zakup, a zakupac bi u zamjenu morao osigurati obrtničke proizvode koji se nisu proizvodili već su se morali uvoziti. U 15. stoljeću Frankopani odlučuju u Crikvenicu dovesti pavline. Redovnički red poznat po radišnosti i marljivosti trebao se brinuti za organizaciju trgovine. U tom kontekstu, knez Nikola IV. Frankopan daruje redu svetog Pavla Pustinjaka posjed na ušću rijeke Dubračine, gdje se, kako je već spomenuto, u antici vjerojatno nalazila rimska osmatračnica.²⁷

Fundacijska listina, darovnica Nikole IV. Frankopana sačuvana je samo u latinskom prijepisu iz 18. stoljeća u arhivi crikveničkog pavlinskog samostana, a danas se čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Dokument je datiran 14. kolovoza 1412. godine, te se na taj dan svake godine obilježava Dan Grada Crikvenice. Iz navedenog dokumenta saznajemo kako se prije dolaska redovničkog reda na tom mjestu nalazila mala, zapuštena crkva posvećena Blaženoj Djevici Mariji. Uz crkvu, knez je sagradio i utvrđeni samostan te osigurao redovnicima obradive posjede i pravo ubiranja poreza na promet robom preko luke.²⁸

²⁴ MIRKO KLEKOVIĆ et al, 100 godina organiziranog turizma u Crikvenici 1888. – 1988., Zagreb, 1988.

²⁵ MARIJAN BRADANOVIĆ, Graditeljstvo Vinodola u doba pavlina, u: *Czriquenicza 1412: Život i umjetnost u doba pavlina*, Crikvenica, 2012., 62.

²⁶ IVO MILEUSNIĆ, Posjedi crikveničkih pavlina u Vinodolu, u: *Czriquenicza 1412: Život i umjetnost u doba pavlina*, Crikvenica, 2012., 15.

²⁷ IVO MILEUSNIĆ, (bilj. 26), 18.

²⁸ IVO MILEUSNIĆ, (bilj. 26), 20.

Tlocrt i veduta crkveniškog samostana poznati su sa crteža iz 1756. godine, čiji je autor poznati riječki graditelj Felice de Verneda.²⁹ Karakteristika, koja je vidljiva na gotovo svim pavlinskim samostanima na području Hrvatske je mali klaustar, okružen objektima sa svih strana, i zvonik smješten uz zapadno pročelje. Neke od prostorija koje možemo uočiti na tlocrtu su crkva sv. Marije, sakristija, gostinjac, refektorij, kuhinja s velikom krušnom peći, zvonik i ulaz u klaustar, gospodarski prostori, groblje, kameni most i kip svetog Ivana Nepomuka. Samostani ovog tipa, izgrađeni u dolinama uz more su, kao i ovaj crkvenički, zbog svoje izloženosti bili često utvrđivani.³⁰ Analizom pavlinskom samostana može se mnogo zaključiti ne samo o bogatstvu reda, već i o poticaju koje je takvo gospodarstvo dalo razvitku širem područja koje mu je gravitiralo.³¹ U razdoblju baroka samostan je pregrađen, a točnu godinu barokizacije, 1659., saznajemo iz natpisa na zaglavnom kamenu trijumfalnog luka crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije.³² Godine 1760. vinodolski kaštelat, koji je od 1689. djelovao u Bribiru, seli se u pavlinski samostan, čime je Crikvenica postala upravna oblast.³³ Pavlini su u Crikvenici djelovali sve dok car Josip II., u sklopu jozefinizma, 1781. godine nije donio odluku o podvrgavanju crkve državi i zatvaranju samostana, a crkvenički samostan zatvoren je 20. ožujka 1786.³⁴

Nakon 1671. godine i Zrinsko-frankopanske urote, područje Vinodola nalazi se pod upravom Habsburške Monarhije.³⁵ U to je vrijeme stanovništvo i dalje bilo nastanjeno na brdu Kotor iznad Crikvenice, a prostor uz luku i samostan, koji se naziva Petak, činio je omanji ribarski zaselak. Tek u 18. stoljeću, točnije 1776., nakon što je crkva na Kotoru izgorjela, stanovništvo napušta Kotor i spušta se u dolinu.³⁶ Ovaj navod mogao bi navesti na zaključak da je prije te godine područje crkveničke doline bilo potpuno nenaseljeno, no već u 15. i 16. stoljeću razvila su se ruralna naselja Gorica i Kala sjeverno od Dubračine, naselja Dvorska i, već spomenuti, Petak uz pavlinski samostan, no nakon 1776. godine započinje intenzivniji razvoj prvo manjih raštrkanih naselja, a potom Crikvenice kao grada.³⁷

²⁹ MARIJAN BRADANOVIĆ, (bilj. 25), 72.

³⁰ ZORISLAV HORVAT, Srednjovjekovna pavlinska arhitektura na području senjske i modruško-krbavske biskupije, u: Senjski zbornik 26., Senj, 1999, 130.

³¹ MARIJAN BRADANOVIĆ, (bilj. 25), 72.

³² MARIJAN BRADANOVIĆ, (bilj. 25), 73.

³³ MARTINA BAŠIĆ, (bilj. 7), 4.

³⁴ IVO MILEUSNIĆ, (bilj. 26), 33.

³⁵ IVO MILEUSNIĆ, (bilj. 26), 16.

³⁶ IVO MILEUSNIĆ, (bilj. 26), 16.

³⁷ MARTINA BAŠIĆ, (bilj. 7), 4.

2.1. Crikvenica u 19. stoljeću

Proučavajući katastarske skice pohranjene u Hrvatskom državnom arhivu, datirane u listopad 1862., vidljivo je da je Crikvenica sredinom stoljeća bila sačinjena od raštrkanih sela podijeljenih na parcele. Ucertani su i vlasnici parcela i uglavnom je riječ o površinama koje se obrađuju u poljoprivredi. Uz obalu mora ističe se jedino crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije na ušću Dubračine i nekoliko kuća na drugoj stani Dubračine, u naselju Petak.³⁸

Godine 1859., Ivan Krstitelj Andrijanić, liječnik po struci, piše glavni godišnji izvještaj za stanovništvo područja Crikvenice iz kojeg saznajemo ne samo o strukturi i svakodnevnom životu stanovništva, već i kako se Crikvenica razvila stotinjak godina nakon što se stanovništvo spustilo s Kotora. U Crikvenici je tada živjelo 2106 stanovnika. Bilo je to malo, siromašno naselje zemljoradnika, ribara, stočara, zidara, klesara, ali i trgovaca i brodovlasnika. Andrijanić dijeli Crikvenicu na gornji i donji dio. U gornjem dijelu živi dobrostojeće stanovništvo, koje u narodu nazivaju „Kapari“, prema krznenim kapama koje nose. Navodi kako je to vrijedan i marljiv narod koji ljeti odlazi od kuće u potrazi za poslom, a zimi se vraćaju i donose obitelji zaradu. S druge strane, na obali, to jest u donjem dijelu Crikvenice, žive siromašni ribari koje su pak nazivali „Giričari“. Dodaje kako su naviknuti živjeti na zraku te su stoga najzdraviji od svih stanovnika Vinodola. Iz izvještaja saznajemo i kako se stanovništvo uz obalu, osim ribarstva bavilo i uzgojem vinove loze, maslina, kukuruza i ječma.³⁹ Pojedinci su čak barkama odlazili na susjedni otok Krk gdje su posjedovali zemlju i uređivali vinograde, maslinike i ostale nasade.⁴⁰

Poljodjelstvo je bila glavna djelatnost stanovnika, no obzirom da je kraj kršovit, a zemlja oskudna, posebno u sušnim godinama, radnici su se okretali klesarstvu i zidarstvu.⁴¹ Bilo je to prikladno i zbog činjenice da je zemlja obilovala kvalitetnim kamenom. Ovo razdoblje također je obilježeno i mnogobrojnim migracijama stanovništva. Mnogi Crikveničani odlazili su u Sjevernu i Južnu Ameriku, kako bi mogli uzdržavati obitelji.⁴²

U drugoj polovici 19. stoljeća Crikvenicu počinju posjećivati prvi gosti. U početku je uglavnom bila riječ o prijateljima crikveničkih studenata, čije su obitelji imale dovoljno novaca da ih pošalju na školovanje u druge gradove i na visoke škole ondašnjih kulturnih

³⁸ Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), Indikacijske skice, kut. 1421

³⁹ MARIJAN MATEJČIĆ, JASNA GOBIĆ, Glavni godišnji izvještaj za 1859. godinu kirurga Ivana Krstitelja Andrijanića, voditelja zdravstvenog područja Crikvenice, u: *Acto med-hist Adriol*, 2 (2004.), 84.

⁴⁰ ROKO JOKOVIĆ, Morsko kupalište i zimsko klimatičko lječilište Crikvenica: vodič kroz Crikvenicu i okolicu, Crikvenica, 1913., 29.

⁴¹ Crikvenica 1893.-1933.: Spomenica morskog kupališta i klimatskog lječilišta Crikvenice četrdesetogodišnjeg razvoja, (ur.) prof J. Župan, 1933.

⁴² MARTINA BAŠIĆ, (bilj. 7), 5.

središta Habsburške Monarhije.⁴³ Poslije 1968. godine i Hrvatsko-ugarske nagodbe u Crikvenicu počinju pristizati i strani turisti, što donosi strani kapital i mogućnost urbanističkog razvoja grada.

2.2. Crikvenica nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe

Nakon 1868. godine započinje nagli razvoj Crikvenice. Naime, Hrvatsko-ugarskom nagodbom Mađarska je preko Rijeke dobila izlaz na Jadransko more te je područje svoje nadležnosti proširila sve od Rijeke do Karlobaga. Idejni plan bio je izgraditi klimatsko i kupališno središte koje bi konkuriralo austrijskoj Opatiji. Državni arhiv u Rijeci pohranjuje nacrt za takozvani „Park vila“, koji potpisuje arhitekt L. Ritter von Giacomelli iz Beča.⁴⁴ Prikazuje park sa tri veća i dvadesetak manjih objekata okruženih prirodom. Nacrt nikada nije realiziran i ne može se sa sigurnošću odrediti gdje su prikazani objekti trebali biti smješteni, ali unatoč tome, mađarski su investitori realizacijom drugih planova uvelike doprinijeli arhitekturi Crikvenice u narednim godinama.⁴⁵ Relativna blizina Rijeka te blaga klima i povoljan položaj koji su prepoznati još od antike učinili su Crikvenicu idealnim mjestom za ostvarivanje tog plana. Razvoj željezničkog prometa također je učinio crikveničko područje pristupačnijim. Stoga se Crikvenica toga doba nerijetko naziva „mađarskom Opatijom“. ⁴⁶

Radovima na izgradnji kupališta i lječilišta prethodilo je propagiranje Crikvenice dovođenjem stranih učenjaka i intelektualaca kako bi širili glas o Crikvenici, kao i putem dnevnog tiska, putopisa i turističkih vodiča. Valja ovdje spomenuti i jednog Crikveničana, Ivana Kostrenčića (1844.-1924.). Kostrenčić je studirao u Beču i Budimpešti, a potom od 1875. godine radio u bečkoj dvorskoj biblioteci. Nakon povratka u domovinu obavljao je dužnost ravnatelja Sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Čitavo je vrijeme školovanja i radnoga života radio na popularizaciji turističkih uvjeta Crikvenice i dovodio ondje intelektualce iz Budimpešte, Beča i Zagreba.⁴⁷ Prvi turistički vodič po Crikvenici napisao je prirodoslovac i profesor Johannes Frischauf (1837.-1924.) 1891. godine, a bio je naslovljen „Klimatischer

⁴³ MIRKO KLEKOVIĆ, (bilj. 24)

⁴⁴ Postavljam pretpostavku da je riječ o Ludwigu Ritteru von Giacomelliju (1858-1918.), porijeklom iz Beča, koji se 1898. spominje kao član Austrijskog udruženja arhitekata. Ime mu se navodi i kao Luigi Giacomelli di Monterosso. Naime, on je jedini arhitekt tog inicijala i imena u dosad poznatim dokumentima. (Artisti Italiani Austria: GIACOMELLI DI MONTEROSSO , Luigi https://www.uibk.ac.at/aia/giacomelli%20di%20monterosso_luigi.html , preuzeto 2.7.2017.)

⁴⁵ DARi, fond: JU 49, kut. 19, Park vila

⁴⁶ RADMILA MATEJČIĆ, Počeci izgradnje balneološke arhitekture u Crikvenici, u: Vinodolski zbornik, 4 (1985.), 326.

⁴⁷ MIRKO KLEKOVIĆ, (bilj. 24)

Kurort und Seebad Crikvenica“.⁴⁸ Tri godine nakon Frischaufa, Franz Hasper u Budimpešti objavljuje „Crikvenica: Seebad und klimatischer Kurort“, a 1913., profesor Roko Joković „Morsko kupalište i zimsko klimatičko lječilište Crikvenica: vodič kroz Crikvenicu i okolicu“. Usporedbom spomenutih turističkih vodiča uočavamo koliko se Crikvenica promijenila u razdoblju od dvadesetak godina. Od putopisa se ističu živopisni narativi Mata Lajozsa „Fiume: Abbazia – Crikvenica“ iz 1891. godine, te Julija Kempfa „Uz obalu Adrije: po Hrvatskom primorju“, objavljen 1902. godine.

U tom kontekstu važno je i osnivanje meteorološke postaje u Crikvenici. Početkom 1891. godine doktor Ivan Polić započeo je suradnju s Hidrometeorološkim zavodom u Zagrebu i redovito bilježio meteorološke podatke. Crikvenica se, zahvaljujući tom pothvatu, smatra jednom od tri najstarije meteorološke stanice u zemlji te jedinom na Jadranu koja je od početka rada do danas ostvarila neprekidna motrenja vremenskih prilika.⁴⁹ Dnevna štampa, putopisi i vodiči obavezno su izvještavali o temperaturi zraka i mora.

Olakotna okolnost je i činjenica da je nadvojvoda Josip (1833.-1905.) odlučio poduprijeti težnje Mađara te se našao na čelu Udruženja za podizanje klimatskog lječilišta. Nadvojvoda Josip Habsburg bio je predstavnik carske kuće u Rijeci te ujedno i sin Velikog palatina Ugarske, brata cara Franje Josipa.⁵⁰ Usporedno s ubrzanom izgradnjom i velikim priljevom stanovništva u Crikvenicu, javila se potreba za regulacijom ulica i cesta, uvođenjem adekvatne infrastrukturne mreže, poput vodovoda, što bi dovelo i do boljih higijenskih uvjeta, izgradnjom luke, ali i do promišljanja o uljepšavanju javnih prostora šetalištima i parkovima.⁵¹

Izuzev imućnijih kapitalista koji su ulagali u izgradnju objekata, ili ih pak samostalno podizali, i lokalno stanovništvo u turističkom uzletu Crikvenice vidjelo je priliku za zaradu i unaprjeđenje života. Stoga su svoje domove uredili kako bi mogli prihvaćati turiste i posjetitelje koji su što parobrodom, što kolima svakodnevno pristizali u Crikvenicu.⁵² Nekad bezvrijedna zemljišta oko novoizgrađenog hotela Therapia postala su izuzetno skupa te su se počela prodavati konzorcijima i privatnim investitorima. Stečeni novac ljudi su ulagali u obnovu i gradnju kuća. Tako se 1933., u spomenici na 40 godina turizma u Crikvenici

⁴⁸ RADMILA MATEJČIĆ, (bilj. 46), 326.

⁴⁹ VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, Počeci i razvoj talasoterapije i zdravstvenog turizma u Crikvenici, u: *Acta med-hist Adriat*, 4 (2006.), 251.

⁵⁰ VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, (bilj. 49), 251.

⁵¹ RADMILA MATEJČIĆ, (bilj. 46), 329.

⁵² RADMILA MATEJČIĆ, (bilj. 46), 326.

spominje kako uz obalu gotovo da i nema više kuće koja je ostala onakva kakva je bila krajem 19. stoljeća.⁵³

Počinje izgradnja hotela, pansiona i svratišta koji u svojoj ponudi nude i lječilišta, grade se kupališta, perivoji i parkovi, grad se popunjava različitim sadržajima što utječe na promjenu ekonomije, gospodarstva i strukture stanovništva grada. Prvi smještajni objekt, pansion Bedenk, izgrađen je 1887. godine, a uslijedili su redom monumentalna zdanja u stilu historicizma i secesije poput Hotela nadvojvotkinje Klotilde (1891.), Hotel nadvojvode Josipa (Therapia, 1895.) te hotela Miramare (1906.). Prvo gradsko kupalište, „Banje poli Vrutka“, izgrađeno je 1888. godine, desetak godina kasnije hotel Therapie dobio je kupalište s tada najvećim brojem kabina na Kvarneru, na samom početku 20. stoljeća Crikvenica je dobila Općinsko kupalište, a 1910. i pješčano Gradsko kupalište. Po pitanju parkova značajni su Mali perivoj, Perivoj na Petaku, Terapijski perivoj i Lječilišni perivoj. Od ostalih javnih i privatnih građevina nastalih između druge polovice 18. stoljeća i Prvog Svjetskog rata valja spomenuti Ladislavov dječji dom, Češku koloniju, Pučku školu i niz vila iznad kupališnog perivoja nazvan „Predio vila“.

Podaci o brojnosti gostiju koji tokom cijele godine posjećuju Crikvenicu vrlo su indikativni po pitanju njenog razvoja. Tako 1893 godine. Crikvenicu posjećuje 600 gostiju.⁵⁴ Desetak godina kasnije, 1905., evidentirano je 1546 turista. U samo 5 narednih godina taj je broj narastao na 4723, da bi 1912. dosegao brojku od 8251 domaćih i stranih posjetitelja. Početak Prvog svjetskog rata prekinuo je turistički uspon Crikvenice te se broj turista smanjio na 7302.⁵⁵ Iako se rad ne bavi turizmom, već arhitekturom i urbanizmom, nemoguće je pokušati shvatiti putanju razvoja kojeg je Crikvenica prošla od 1868. do 1914. ukoliko u obzir ne uzmemo i kupališni i balneološki turizam. Rat je uzrokovao i prekid u kontinuitetu arhitekture i gradogradnje, no nakon faze oporavka uslijedio je novi uzlet u arhitekturi i urbanizmu Crikvenice.

⁵³ Crikvenica 1893.-1933.: Spomenica morskog kupališta i klimatskog lječilišta Crikvenice četrdesetgodišnjeg razvoja, (bilj.41)

⁵⁴ MIRKO KLEKOVIĆ, (bilj. 24)

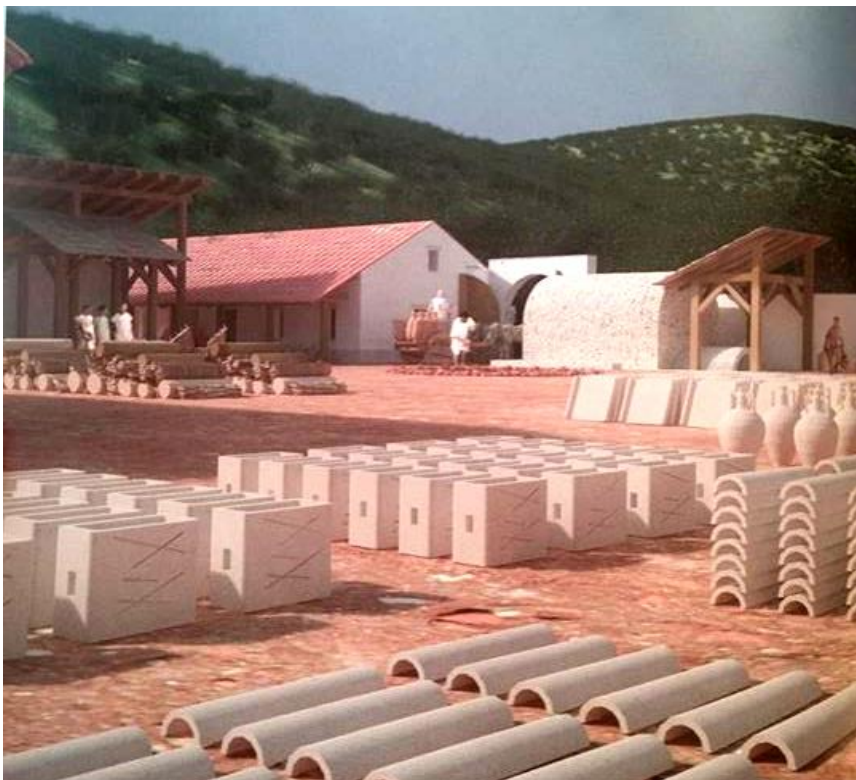
⁵⁵ MIRKO KLEKOVIĆ, (bilj. 24)

Slika 4. Tabula Peutingeriana, detalj (izvor: 845 °C (Ad Turres), katalog izložbe, (ur.) Ana Konestra, Tea Rosić, Crikvenica, 2016.)

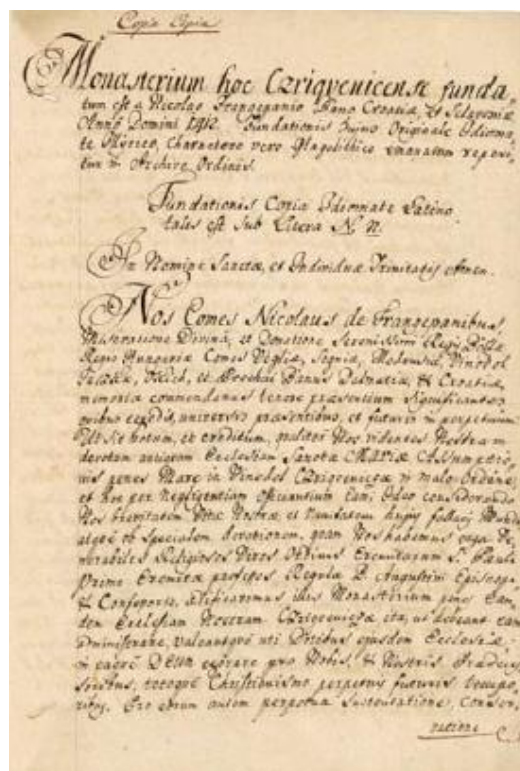
Slika 5. Abraham Ortelius, Pannoniae et Illyrici veteris tabula, 1590., detalj (izvor: 845 °C (Ad Turres), katalog izložbe, (ur.) Ana Konestra, Tea Rosić, Crikvenica, 2016.)

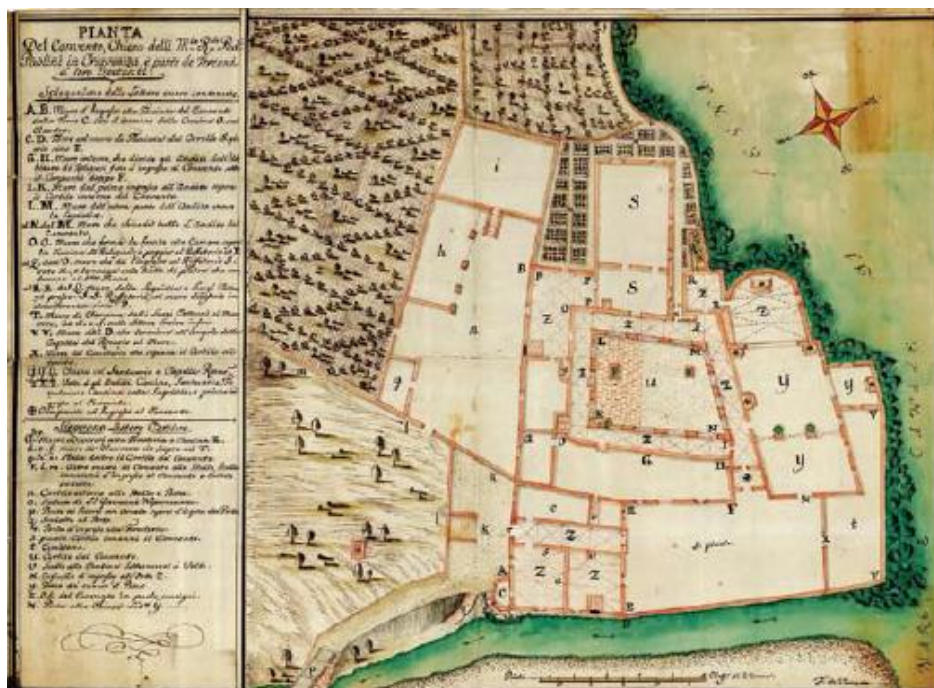
Slika 6. 3 D rekonstrukcija keramičarske radionice (izvor: 845 °C (Ad Turres), katalog izložbe, (ur.) Ana Konestra, Tea Rosić, Crikvenica, 2016.)

Slika 7. 3 D rekonstrukcija keramičarske radionice (izvor: 845 °C (Ad Turres), katalog izložbe, (ur.) Ana Konestra, Tea Rosić, Crikvenica, 2016.)

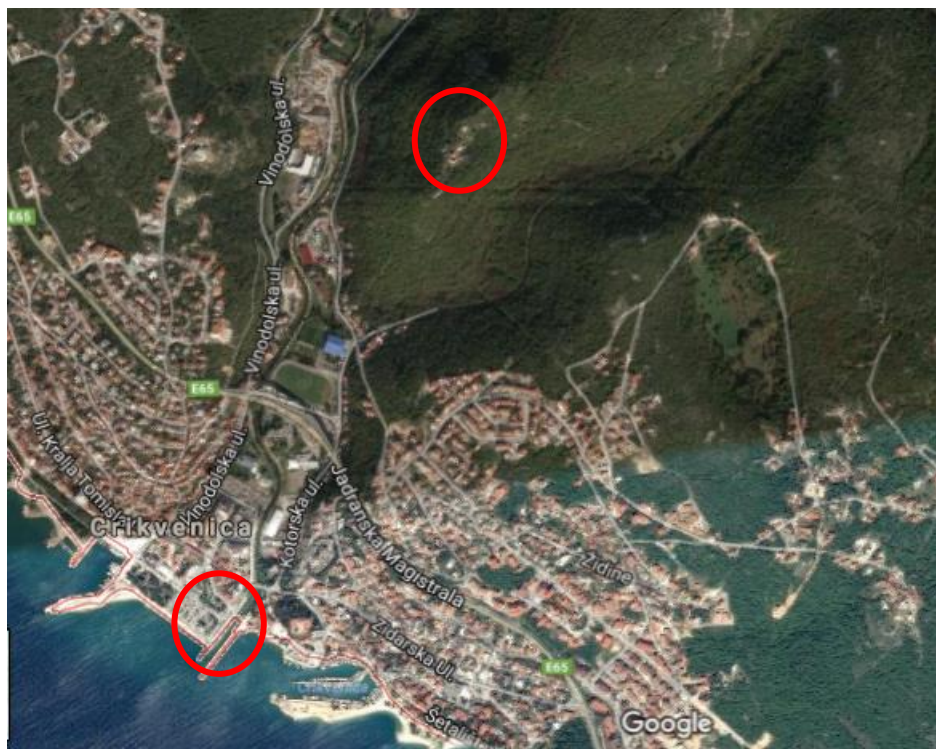
Slika 8. Darovnica Nikole IV. Frankopana (izvor: IVO MILEUSNIĆ, Posjedi crikveničkih pavlina u Vinodolu, u: *Czriqenicza 1412: Život i umjetnost u doba pavlina*, Crikvenica, 2012., 15-36.)

Slika 9. Felice de Vernada, tlocrt pavlinskog samostana u Crikvenici, 1756. (izvor: MARIJAN BRADANOVIĆ, Graditeljstvo Vinodola u doba pavlina, u: *Czriqenicza 1412: Život i umjetnost u doba pavlina*, Crikvenica, 2012.)

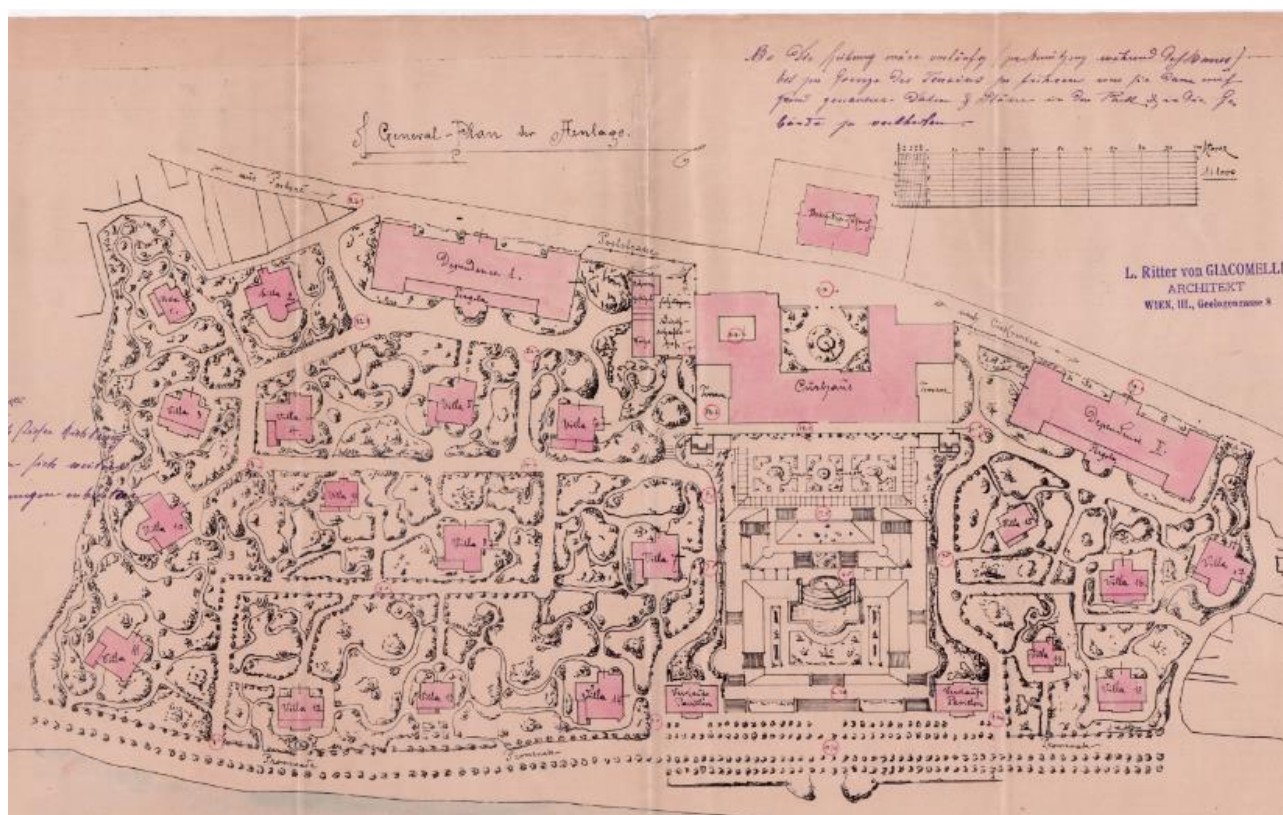
Slika 10. Nekadašnji pavlinski samostan, danas hotel Kaštel, i ušće Dubračine (izvor: <https://www.azurtours.hr/ljetovanje-jadran-crikvenica-hotel-kastel>, pristupljeno 2.8.2017.)

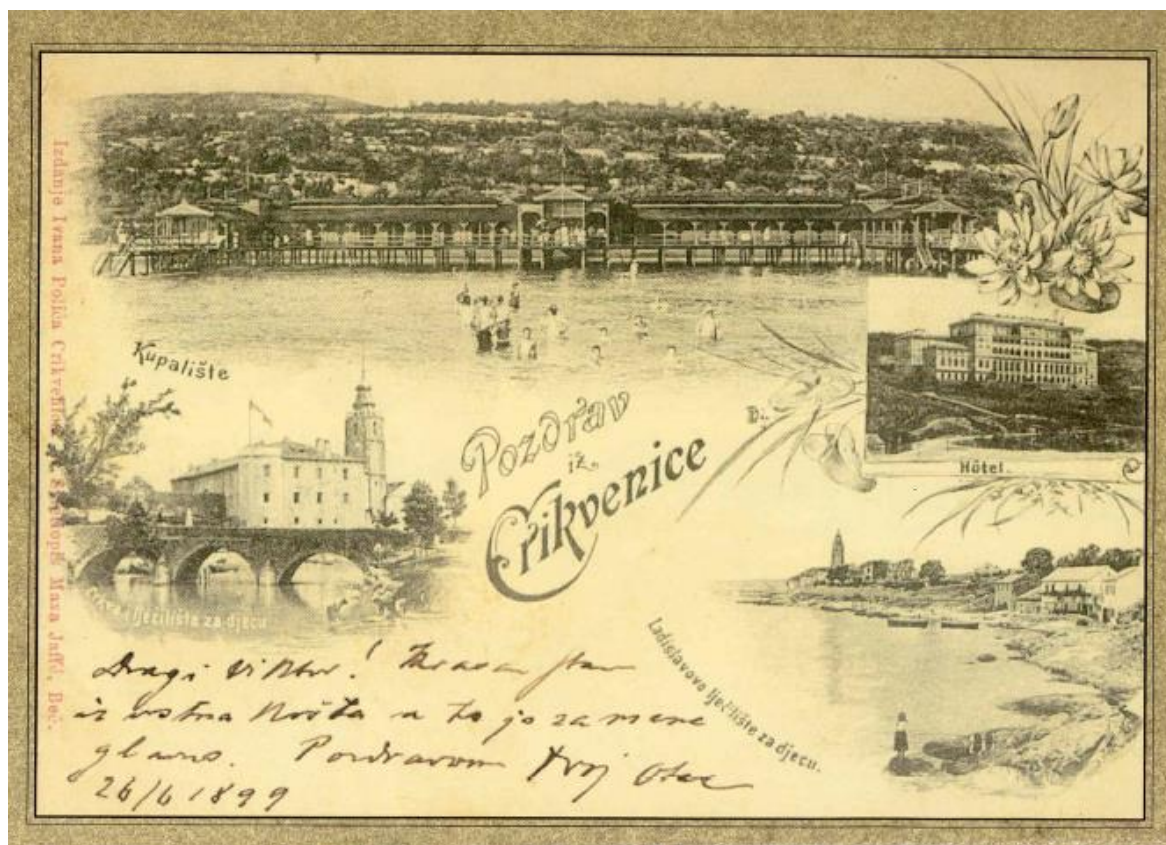
Slika 11. Položaj naselja Kotor i naselja Petak (izvor: Google Maps, <https://www.google.hr/maps/place/Crikvenica/@45.1792547,14.697581,2374m/data=!3m1!1e3!4m5!3m4!1s0x47637b8182355203:0xab5feb426599e29!8m2!3d45.173583!4d14.6915049?hl=hr>, pristupljeno 2.8.2017.)

Slika 12. Izrez indikacijske slike Crikvenice, 1862. (Izvor: Hrvatski državni arhiv)

Slika 13. L. Ritter von Giacometti, Park vila (Izvor: Državni arhiv u Rijeci)

Slika 14. Razglednica iz Crikvenice, 1899. (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011. .)

Slika 15. Pogled na crikveničku luku, obalni put i hotel nadvojvotkinje Klotilde, prije 1914. (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011. .)

3. LITERARNI IZVORI I PUBLIKACIJE

Vrijedni i informativni izvori o razvoju arhitekture i urbanizma Crikvenice od 1870. do 1914. godine vezani su uz turističke posjete učenjaka iz Beča i Budimpešte koji su detaljno bilježili svoje posjete i obilazak hrvatske obale te ih potom objavljivali u dnevnim štampana i časopisima.⁵⁶ Danas nam njihova djela služe kao dokument vremena, no onodobno su služila kao reklama i propaganda koja je za cilj imala promovirati ljepote i blagodati crikveniškog podneblja, kupališta, prirodnih ljepota, hotela i ostalih sadržaja koji su se nudili. Djela su navedena kronološki.....

Prvi od njih je Johannes Frischauf, koji je od 1873. ljetovao u Crikvenici. Svoje dojmove o Crikvenici i njejoj okolini objavljivao je u jednom austrijskom turističkom listu, da bi ih potom 1891. objedinio u prvi turistički vodič po Crikvenici.⁵⁷ O važnosti Frischaufovog putopisa za Crikvenicu pisao je i zagrebački list *Vienac* 1924.: „*Otkada je 1890. Prof. J. Frischauf upozorio svojim učenim raspravama i znanstveni svijet i širu publiku na Crikvenici, kao morsko kupalište i klimatsko lječilište, tisuće i tisuće se bolesnik i zdravih osvjedočilo da taj učenjak nije ni malo pretjerivao ističući zanosnim riječima položaj i sve vrline Crikvenice*“⁵⁸

U predgovoru svojeg vodiča, Johannes Frischauf objašnjava kontekst nastanka toga djela. Na putovanja ga je često poticao njegov prijatelj i poznati liječnik, koji je želio pronaći lječilišno mjesto na koje bi slao pacijente. Sam Frischauf tragao je za odredištem koje bi mu omogućilo odmor od rada te vreve i užurbanosti suvremenog života. Navodi kako je klimatske pogodnosti plodnoga Vinodola uočio još 1874. godine, na jednom od svojih putovanja, ali tek se 1877. počeo intenzivnije time baviti. Ploveći parobrodom „Hervat“ sreo je starog prijatelja, općinskog kapetana Valerija Žuvičića iz „Novog“, koji mu je preporučio boravak u Crikvenici. Johannes Frischauf u četiri je navrata, uvijek tijekom uskrasnih blagdana, posjetio Crikvenicu – 1887., 1889., 1890. i 1891. Rad započinje opisom hrvatske obale s naglaskom na Vinodol i Crikvenicu. Nakon detaljnog opisa geografije i klimatskih prilika u Crikvenici, prelazi na povijest grada. Kaže kako se Crikvenica često naziva „Nova Opatija“. Naime, Opatija se razvila oko jedne benediktinske opatije, po kojoj je naposljetku i dobila ime. Isto se dogodilo i u slučaju Crikvenice. Nakon što se stanovništvo spustilo s Kotora, novi nukleus bila je mala crkva na ušću Dubračine. Tu Frischauf, pišući na

⁵⁶ Crikvenica 1893.-1933.: Spomenica morskog kupališta i klimatskog lječilišta Crikvenice četrdesetogodišnjeg razvoja (bilj.41)

⁵⁷ MIRKO KLEKOVIĆ, (bilj. 24)

⁵⁸ IVAN BLAŽEVIĆ, Povijest turizma Istre i Kvarnera, Opatija, 1987., 75.

njemačkom jeziku, čitatelje upućuje kako se na hrvatskom jeziku *Kirche* kaže „Crkev“ te je po tome Crikvenica i dobila svoj naziv.

U daljnjem tekstu ukratko opisuje cijelu povijest kraja, od dolaska Frankopana, pavlina, ukidanja pavlinskog reda pa sve do Crikvenice s kraja 19. stoljeća, točnije 1890. godine. Tada je, prema njegovom navodu, Crikvenica imala oko 3000 stanovnika. Značajna je njena luka, gdje mogu pristajati čak i veći parobrodi. Promocija Crikvenice putem domaćih i stranih publikacija i štampe, pretvorila ju je od mirnog mjesta u mjesto puno života. Već 1889. godine, navodi Frischauf, u Crikvenici je otvoren pansion Bedenk, a iste godine pokrenuta je i inicijativa za gradnju kupališta. Navodi kako istovremeno i privatni iznajmljivači počinju s ugostiteljstvom. Crikvenica je tada imala jednog ljekarnika te jednog liječnika opće prakse. Posebnost Crikvenice je i izuzetno kvalitetna pitka voda, čiji izvor ne presušuje ni za vrijeme najtoplijih ljetnih mjeseci. Nastavlja Frischauf dalje s opisom crikveničke flore i faune, kao i opisima bližih i daljih mjesta koja se mogu posjetiti. No, ono što je možda najvažnije za potrebe ove teme, je sam kraj njegova vodiča, gdje spominje kako Crikvenica 1891. ima tri gostinjske kuće: „Bedenk“, pansion s dvije spavaće sobe i dvije sale za objed; Narodna „gostoina“ sa šest soba, od kojih je svaka opremljena pećnicom, dvije dvorane za objed i verandom te naposljetku „Gostoina Kupalištu“ sa sedam spavaćih soba s pogledom na more i 3 dvorane za objed. U privatnom smještaju tada se nudilo 60 soba.

Crikvenicu je promovirao Franz Hasper, općinski liječnik, u djelu „Crikvenica, morsko kupalište i klimatsko lječilište“, u kojemu je opisao sve aspekte crikveničkog kupališnog i balneološkog turizma.⁵⁹ Hasper navodi ne samo kratku povijest grada i popis sadržaja, već i meteorološke i klimatske uvjete, opise biljnog i životinjskog svijeta kao i dojmove sa izlete u obližnja mjesta.

U Budimpešti 1891. godine, Mate Lajos objavljuje putopis „Fiume - Abazzia-Crikvenica – es a Horvat Partvidek (Kroatisches Küstenland)“.⁶⁰ Stil pisanja je pomalo romantičarski, s dugim rečenicama i arhaičnim govorom, što otežava prevođenje. Djelo započinje opisujući dolazak vlakom u Rijeku. Spominje putovanje južnom željeznicom za koju kaže kako je remek-djelo željezničke arhitekture te povezuje Rijeku s matičnom zemljom (misli na Mađarsku). Opisima Rijeke i osobitostima tog lučkog i industrijskog grada posvetio je veći dio svog putopisa.⁶¹ O hrvatskoj obali navodi da se proteže od Rijeke-Sušaka do Karlobaga i ističe kako mu je cilj parobrodom obići cijelu obalu, s ponekim usputnim

⁵⁹ MIRKO KLEKOVIĆ, (bilj. 24)

⁶⁰ Hrvat je naziv parobroda koji je svakodnevno iz Rijeke plovio prema Crikvenici, a spominju ga i ostali putopisci.

⁶¹ MATE LAJOS, Fiume: Abbazia – Crikvenica (Kroatisches Küstenland), Budimpešta, 1891., 5

stanicama kako bi se upoznao s poviješću, geografijom i zanimljivostima obalnih gradova. Putujući iz Rijeke, prvo se zaustavlja u Bakru, zatim u Kraljevici te potom u Crikvenici.

Za razliku od ostalih gradova, izuzev Rijeke, čija imena nisu znatno istaknuta u tekstu, Crikvenicu ističe i dodjeljuje joj vlastito poglavlje naslovljeno „Crikvenica, kupalište i klimatsko lječilište“. Lajos piše kako se nekoliko kilometara južno od Rijeke nalazi lijepo, pitoreskno mjesto Crikvenica, koja se odlikuje prirodnim bogatstvima. Pješčane sprudove crikveničke plaže uspoređuje s venecijanskim Lidom. Kaže kako plitkoća plaže i mekoća pijeska odaju dojam zaštićenosti i sigurnosti. U zimskim mjesecima klima je blaga, a ni u ljetnim nije prevruće jer lagani vjetar, naziva tramontana, puše i donosi osvježanje. Prema njegovim riječima Crikvenica se ističe ispred ostalih lječilišta na Kvarneru po prirodnom bogatstvu vegetacije u zaleđu Vinodola, do koje se mora putovati tek nešto više od deset minuta. S obzirom na ove izuzetno povoljne uvjete, sam nadvojvoda Josip odlučio je ovdje podignuti vojni sanatorij. Uz to, Društvo za izgradnju kupališta uredilo je novo kupalište opremljeno sa stotinu nadasve udobnih kabina. Autor modernost crikveničkog kupališta uspoređuje s kupalištima na sjeveru i navodi kako su ga posjetile nadvojvotkinja Klotilda i njene kćeri, koje su potom izrazile oduševljenje viđenim. Piše kako kupališna sezona u Crikvenici traje od 15. Svibnja do 15. Listopada, a tijekom ostatka godine istaknutija je njena funkcija lječilišta. U Crikvenici je u dva manja hotela i privatnom smještaju dostupno dvije stotine soba za smještaj gostiju. Navodi kako je privatni smještaj u Crikvenici na dobrom glasu po pitanju čistoće. Osim toga, Društvo za izgradnju kupališta gradi i novi, nadasve moderan lječilišni hotel sa stotinu soba, koji će biti otvoren 1. svibnja 1895. godine. Opis Crikvenice završava isticanjem činjenice kako je Kraljevska zemaljska vlada izgradila vodovod, koji će se provesti sve do novoizgrađenog hotela.

Godine 1902. u Zagrebu izlazi putopis Julija Kempfa „Uz obalu Adrije“, dopunjen sa dvadeset i sedam fotografija veduta gradova kroz koje je prolazio. Kempf iscrpno opisuje svoje putovanje od Karlovca do Rijeka, obilazak Rijeke i Trsata, kopneni put do Bakra i potom plovidbu morem od Bakra pa sve do Karlobaga, razgledavajući obalne gradove Hrvatskog primorja. Put u Crikvenicu započinje ukrcavanjem na parobrod u Kraljevici pa navodi kako je parobrod „Hrvat“ plovio tri četvrtine sata prije no što su ugledali crikveničku dolinu: *„Već je 'Hrvat' skretao u luku puzeći sve laganije k obali. Svi smo se nasadivali lijepim vidikom na bijelu Crikvenicu s morske strane. Sad smo je mogli u cjelosti uhvatiti okom sa svim zgradama, kupalištem, vrtovima i redovima drveća.“*⁶² Kaže kako je Crikvenica

⁶² JULIJE KEMPF, Uz obalu Adrije: po Hrvatskom primorju, Zagreb, 1902., 58.

najglasovitije kupalište nakon Opatije te da su posjetitelji većinom stranci. Najstarije kuće, nastavlja Kempf, u čijim su prizemljima gostionice i dućani, a na gornjim katovima prostor za stanovanje, nižu se uz gradski trg. Navodi podatak kako je onodobna Crikvenica imala 300 kuća i preko 2363 stanovnika. Kao najveću i najljepšu građevinu navodi kupališno svratište ili hotel, do koje se dolazi lijepom cestom s drvoredom. Iz daljnjeg opisa („*hotel je sagrađen na obroncima brijega*“) može se zaključiti kako autor misli na Hotel nadvojvode Josipa, kasnije preimenovan u hotel Therapia.⁶³ Svjedoči i o teškom životu stanovnika primorskih mjesta: „*Primorci su vrlo radljivi, ali nemaju dosta plodne zemlje, da ju obrađuju i od nje žive. S toga putuju u daleke krajeve svijeta, da zasluže poštenim radom novaca. Tada se opet vraćaju u mili svoj zavičaj, makar da im je pust i krševit. Žarko oni ljube svoju dragu otadžbinu, pa su u njoj najsrećniji, najzadovoljniji.*“⁶⁴ Nakon Crikvenice, Julije Kempf putopis nastavlja putem u Grižane.

Nadalje, o razvoju Crikvenice kao kupališta i lječilišta saznajemo iz iscrpnog vodiča „Morsko kupalište i zimsko klimatičko lječilište Crikvenica: vodič kroz Crikvenicu i okolicu“, čije je prvo izdanje objavio profesor Roko Joković 1906. godine u Crikvenici. Prvi je to ilustrirani vodič na hrvatskom jeziku, koji je preveden i na češki, mađarski i njemački.⁶⁵ Dopunjeno šesto izdanje, korišteno kao izvor za potrebe pisanja ovog rada, izdano je 1913. godine.⁶⁶ Njegovo putovanje započinje parobrodom iz Rijeka u Crikvenicu, a donosi detaljne podatke o strukturi stanovništva, podneblju, aktivnostima koje grad nudi (zabave, šetnje, izleti), ali i za ovu temu bitne podatke o tada djelatnim školama, crkvama, svratištima, pansionima, restoranima i kavanama. Osim fotografija, djelo donosi i mnoštvo reklamnih materijala, natpisa i plakata, kojima su se vlasnici tih objekata ali i ostalih djelatnosti, primjerice brijačnice, oglašavali i propagirali.

Značajni su i opisi pejzaža i arhitekture: „*Kad smo ostavili parobrod i zaputili se dugim pristaništem, pred nama je luka s mnogobrojnim manjim i većim ladjama, desno za lukom mali i dražesni i bujni općinski perivoj, a malo podanje uz cijelu obalu nanizale se prijate kuće svršavajući na južnoj strani sa starinskim Frankopanskim gradom. U pozadini diže se usred doline poput kakove piramide brežuljak Kotor, stara domovina Crikveničana, a još dalje otraga vide se zadnji obronci Kapele. Na lijevo, tik uz more, eto 'nove Crikvenice' sa širokim trostrukim drvoredom, koji se proteže sve tamo, dok okom dohvatiti možeš. Iz mora se digla dva prostrana kupališta, a među njima tik uz obalni put diže se dostojanstveno novi*

⁶³ JULIJE KEMPF, (bilj. 62), 60.

⁶⁴ JULIJE KEMPF, (bilj. 62), 63.

⁶⁵ VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, (bilj. 49), 246.

⁶⁶ VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, (bilj. 49), 249.

*krasni kurhotel „Miramare“, okružen zelenilom velikog kupališnog perivoja i dražesnim vilama, a malo dalje gore na brijegu hotel 'Therapia'.*⁶⁷

U kratkom pregledu Crikveničke povijesti Roko Joković navodi kako je hotel Therapia gostima omogućavao smještaj u 120 soba i zadovoljavao sve zahtjeve modernog kupališta. Uz to, spominje izgradnju nekoliko hotela, uređenje obalnog puta te izgradnju vodovoda.⁶⁸ Zanimljiv je i podatak kako je 1912. godine, prema njegovoj procjeni, Crikvenicu posjetilo 10000 gostiju.⁶⁹ O podneblju grada kaže kako je zrak čist, dani ljeti topli, zimi bez jake hladnoće, a broj sunčanih dana veći nego u gradovima na istarskoj obali. Nekada je grad, kako navodi, posebice tijekom srednjeg vijeka, obilovao šumama. No Mlečani su je prilično uništili te se u novo doba radi na pošumljavanju, a uspjesi su već vidljivi.⁷⁰ U jednom od poglavlja autor se bavi Crikvenicom kao zimskim klimatskim lječilištem, iz čega saznajemo kako je grad bio posjećen i zimi, a ne samo u ljetnim mjesecima. Zimsku sezonu dijeli na dva dijela, od kojih prvi obuhvaća razdoblje od listopada do prosinca, a drugi siječanj, veljaču, ožujak i travanj.⁷¹ Iako je prvenstveno bila kupalište i lječilište, Crikvenica je gostima nudila i razonodu u vidu zabava, šetnji i izleta. Ističe kako je usred novog kupališnog perivoja uređen teren za tenis prema modernim zahtjevima, a u luci kod kupališta „*ladjari*“ su uvijek spremni da svojim barkama provedu goste kako bi mogli uživati u „*krasnoj i osebujujoj panorami*“.⁷² Kao najzanimljivije i najljepše šetnje Joković izdvaja šetnje obalnim putem do Svete Jelene, današnjeg Dramlja, te cestom prema Vinodolu, misleći na cestu prema Grižanama⁷³

Kako bi njegov vodič bio što korisniji, u posljednjem dijelu Roko Joković navodi djelatne javne službe, od kojih spominje Kraljevsku kotarsku oblast i kotarski sud, općinski i porezni ured, lučki ured, poštu, novčani zavod, vojno lječilište, Ladislavov dječji dom te Češku dječju koloniju. Spominje kako su tada u Crikvenici otvorene tri škole Pučka škola, u kojoj se nastava odvijala na hrvatskom jeziku, Ženska stručna škola i Zidarska škola.⁷⁴ Navodi i smještajne mogućnosti te piše: „*U Crikvenici se može iznajmiti što u hotelima što u privatnim kućama i vilama oko 800 uređenih soba. – Ima stanova i s uređenom kuhinjom. – Cijene su sobama po oblasti odmjerene...*“⁷⁵ Od svratišta, pansiona, restorana i kavana spominje: „Adria (restauracija, pension), Belle-vue (svratište, pension), Centrala (kavana), Crnković

⁶⁷ ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 8.

⁶⁸ ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 21.

⁶⁹ ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 23.

⁷⁰ ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 43.

⁷¹ ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 48.

⁷² ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 69.

⁷³ ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 79.

⁷⁴ ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 104.

⁷⁵ ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 105.

(restauracija), Klotilda (svratište, pension), Miramare (hotel, pension), Modern (hotel, pension), Pavillon (kavana), Slavia (hotel, pension), Therapia (pension), Učiteljski dom (pension), Vinodol (svratište, pension).“⁷⁶

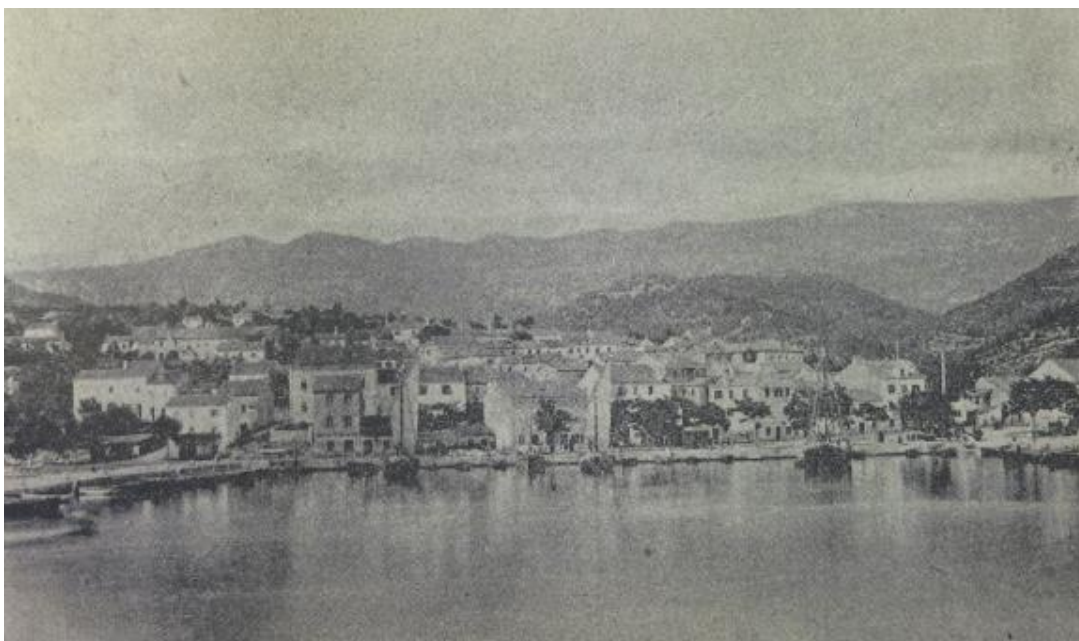
Na samom kraju navedeni su cjenici i rasporedi za pojedine usluge i aktivnosti. Temeljem toga znamo da su u Crikvenici postojala 1913. godine tri kupališta: Općinsko morsko kupalište, Terapijsko morsko kupalište i Plage (pješčano kupalište).⁷⁷ Do Crikvenice se iz Rijeke ili Zagreba moglo stići kopnom ili morem. Kopnom se najbrže stizalo vlakom, dok su morskim putem redovito vozili parobrodi prema Senju, Karlobagu i dalje prema Dalmaciji, prema Puli, Malom Lošinju, Rabu i Italiji: „*Plovidba s parobrodom od Rijeke do Crikvenice traje jednu i pol ure. – Rijeka ima dobre sveze kako s kr. ugar. Državnom željeznicom prema Budimpešti, tako s Južnom željeznicom preko Sv. Petra prema Beču. Parobrodi imaju spoj sa svim vlakovima osim brzog vlaka, koji preko Zagreba na Rijeku dolazi u 7. – Tko ovim vlakom stigne, a ne želi prenoćiti na Rijeci, može od liječilišnog povjerenstva naručiti kola na željezničku stanicu Plase, odakle stigne u Crikvenicu za 2 ½ sata.*“⁷⁸

Sedmo izdanje turističkog vodiča profesora Roka Jokovića objavljeno je gotovo na kraju razdoblja obuhvaćenog ovim radom te nam time pruža uvid u situaciju Crikvenice po pitanju arhitekture i urbanizma prije Prvog svjetskog rata. Uzevši to u obzir donosimo i zaključke o opsegu materijala koji rad uključuje, no treba istaknuti da nisu svi objekti jednako dobro dokumentirani, dok se neki u arhivskim spisima i literaturi uopće ne spominju. Nadalje, usporedimo li stanje 1891. godine u vrijeme kada Johannes Frischauf piše prvi turistički vodič, te stanje 1913., uviđamo promjene koje su se događale i istodobno podrazumijevale korijenite preobrazbe gradskog krajobraza. U prvom slučaju Crikvenica je mali ribarski i težački zaselak s malo više od 2000 stanovnika, trima gostionicama i sa 60 soba u privatnom smještaju. Tek nešto više od dvadesetak godina poslije, Crikvenica je turističko središte koje stoji uz bok poznatoj Opatiji, s uspostavljenim kopnenim i morskim vezama, nekoliko kupališta, devet hotela, pansiona ili svratišta i smještajnim kapacitetom od 800 ležajeva, tri škole, s uređenim zelenim površinama i parkovima, visokih higijenskih standarda omogućenih uvođenjem vodovoda te preko 10000 ljudi koji godišnje, i ljeti i zimi, posjećuju grad.

⁷⁶ ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 106.

⁷⁷ ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 109.

⁷⁸ ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 114.

Slika 16. Crikvenica na kraju 19. stoljeća, (izvor: MATE LAJOS, Fiume: Abbazia – Crikvenica (Kroatisches Küstenland), Budimpešta, 1891.)

SVRATIŠTE

„MIRAMARE“

CIRKVENICA

Hotel sa 70 moderno uredjenih i svim komfortom opskrbljenih soba s krasnim izravnim pogledom na more. Leži uz sjenoviti kupališni perivoj između dvaju kupališta, a vis a vis moderno uredjenog pješčano-sunčanog kupališta sa šatorima. Sve sobe s morske strane imaju balkone i terase. Svrtište ima pompozno uredjenu restauraciju i konverzacioni salon. - Lift. - Električna rasvjeta. - Vodovod s izvrsnom gorskom vodom. - Izvrsna mađarska kuhinja. Moderno uredjen Hidroelektro-terapeutički zavod.

— SNIŽENE CIJENE. —

Sve поближе upute daje vlasnik
Béla Rimanoczy, inžinir,
 Cirkvenica.

Slika 17. Reklama za hotel Miramare, oko 1913. (Izvor: ROKO JOKOVIĆ, Morsko kupalište i zimsko klimatičko lječilište Crikvenica: vodič kroz Crikvenicu i okolicu, Crikvenica, 1913.)

Slika 18. Hotel Therapia, oko 1913. (Izvor: ROKO JOKOVIĆ, Morsko kupalište i zimsko klimatičko lječilište Crikvenica: vodič kroz Crikvenicu i okolicu, Crikvenica, 1913.)

4. URBANIZAM

Urbanistička slika Crikvenice uvelike se promijenila od 1862. godine, kada je napravljena katastarska indikacija, do 1914. i početka Prvog svjetskog rata. Najviše promjena na urbanističkom planu dogodilo se nakon 1868. i dolaska Mađara u Crikvenicu. Pedesetih godina 19. stoljeća, arhitektura je bila u skladu sa socijalnom strukturom stanovništva – male, skromne i siromašne kućice. Na samom početku urbanizacije današnjeg prostora Crikvenice, kada se stanovništvo s Kotora seli u dolinu, jedan dio naseljava se uz obalu, dok drugi dio obitava u gornjem dijelu Crikvenice, koji se u narodu nazivao „Gorica“. Strmina terena i kamenjar uvelike su uvjetovali način gradnje kuća na „Gorici“. Sve su kuće bile otprilike 4 x 4 metra veličine i imale jednostrešni krov čini je nagib bio okrenut na sjevernu stranu. Također na sjevernoj strani često bi se zid unutar kuće ostavio neizravnan, odnosno nedovršen na način da se vidi prirodna stijena.⁷⁹ S druge strane, kuće koje su nastajale uz ušće Dubračine stajale su na riječnom sprudu te nisu mogle slijediti prethodno opisan uobičajen način gradnje. Kako nije bilo prirodne stijene na koju bi se kuća naslonila, ona je morala biti građena korištenjem više vezivnog materijala i jačim zidovima od pritesanog kamena. Zidovi su bili debeli 50 centimetara, a unutar njih se ubacivalo sitnije kamenje kako bi se popunile praznine. Kuće na Petku bile su licem okrenute prema moru, dok su na sjevernoj strani bili vrtovi.⁸⁰

Novi zahtjevi koje donose interesi domaćih i stranih investitora doveli su do potpune izmjene gradske topografije. Gradi se luka, nekoliko prometnica, grad dobiva vodovod, uređuju se perivoji i grade raskošnije kuće, javne ustanove poput škola te monumentalni hoteli i sanatoriji. Kako se gradi pojedina prometnica i ulica, uz nju se počinju graditi i kuće ili pak arhitektura namijenjena za različite sadržaje. Na nacrtu iz 1892. godine vidljivo je kako je već tada planirana izgradnja današnje Ulice kralja Tomislava, kako je s obje strane ulice već izgrađeno nekoliko kuća, a u planu je bio i omanji trg. Na istom nacrtu iščitavaju se planovi za gradnju obalnog puta koji bi se prostirao od luke prema Svetoj Jeleni, pri čemu bi se na jednom dijelu cesta račvala i vodila do, tada neizgrađenog ali planiranog, hotela Therapia.⁸¹ Nakon izgradnje vodovodne mreža, 1894. godine, uređena je i ulica koja prati pružanje cijevi od općinskog bunara do luke te ona također dobiva na važnosti. Ondje se početkom 20. stoljeća izgrađuje Pučka škola pa je ta ulica nazvana Školska ulica. U kasnijem

⁷⁹TEA JERIĆ MATEJČIĆ, Crikveničke građevine (prilog izučavanju starog narodnog graditeljstva), u: *Vinodolski zbornik*, 8 (2002.), 228.

⁸⁰ TEA JERIĆ MATEJČIĆ, (bilj. 79), 237.

⁸¹ TEA JERIĆ MATEJČIĆ, (bilj. 79.), 238.

razdoblju ime ulice izmijenjeno je u Vinodolska ulica jer vodi iz središta Crikvenice prema unutrašnjosti Vinodolske doline.⁸²

4.1. Luka

Značaj Crikvenice kao pomorske luke seže u 16. stoljeće kada su Frankopani na ušću Dubračine vršili uvoz i izvoz proizvoda te taj prostor funkciju luke zadržava sve do 19. stoljeća. To je stoljeće industrijske revolucije i velikih promjena u pomorskom prometu. Za pogon teretnih brodova počinje se koristiti parni stroj, brodovi postaju teži i veći pa luka na Dubračini postaje premalena i preplitka za primanje takvih plovila. Kako se iz arhivskih spisa može zaključiti, Crikveničani su općinskim novcem financirali gradnju nasipa na mjestu današnje luke, ispred središnjeg gradskog trga. U nekoliko su navrata tražili od Kraljevske kotarske oblasti sredstva za produljenje nasipa i gradnju luke primjerene za grad razvijene trgovine kakva je bila Crikvenica. U svakoj od sačuvanih molbi nastoji se objasniti koliko bi gradnja većeg pristaništa značila za unaprjeđenje grada, ali i istaknuti važnost Crikvenice po pitanju trgovine, obrta i novčane privrede. Jedna od njih je 1871. godine upućena županu ondašnje *Županie riečke* i civilnom kapetanu grada Bakra Silvinu Meduniću: *"Još od prošlog ljeta bijaše nam od Kr. pomorske oblasti u Trstu obećano, da će se produljenje morskog nasipa na Crikvenici godine 1871. u proračun uzeti. Na temelju toga obećanja podnesli smo bili molbu na presvetloga gospodina gubernatora riečkoga još prije dva mjeseca, za da se ta gradnja čim prije izvede. Pošto iza toga nikakve obavijesti dobili nismo a kako je jur konstatirano produljenje upitnog nasipa kojeg je občina svojim troškom načinila od preke je nužde za Crkvenicu..."*⁸³

Naposljetku su odobrena sredstva od deset tisuća forinti i dopušteni radovi. Iste godine kada je upućena i zamolba županu, u kolovozu je objavljen natječaj za izgradnju luke: *„Da polag Osnove odobrene od strane visokog kr. ugar. Ministerstva za javne radnje i obćenje, odlukom 15^{oga} Kolovosa 1871 broj 11412 može preduzeti dovršenje dielah koje se odnašaju na položenje nasipa i zala, potrebitih za napravljenje mesta za sidrovinu u Cirkvenici, derzati će se dne 2 Travnja 1872 o 12 satih o podne jeftimbena rasprava kod tehničkog ureda ove kr. pomorske oblasti, na koju pozivlju se svi oni koji upitnu radnji preduzeti namieravaju. (...) Isto dèlo pako koncem dvajuh godinah mora biti sveršeno. (...) Najkoristniji nudioc će se smatrati onaj koji najmanju ponudu učinio bude – i ako dve ponude bi jednake bile dati će se*

⁸² MARTINA BAŠIĆ, (bilj. 7), 43.

⁸³ DARI, fond: JU 46, kut. 32, Crikvenička luka 1869.

prednost onoj koja bijaše prije izručena“⁸⁴ U uvjetima natječaja stoji kako će radove na izgradnji dobiti onaj koji izda najjeftiniju ponudu. Nadalje, navedeno je koliko se mora produžiti otprije započeti nasip na južnoj strani te se uvjetuje gradnja gata na sjevernoj strani. Radovi moraju biti dovršeni u roku od dvije godine.

Kako je i uvjetovano natječajem, crikvenička luka dovršena je 1873. godine i ona postaje središtem trgovačkog, gospodarskog i društvenog života grada. Otvorenje luke podudara se s još jednim važnim događajem za Crikvenicu. Riječ je o završetku dionice pruge koja je Budimpeštu preko Karlovca povezivala s Rijekom.⁸⁵

4.2. Obalni put

Početak promišljanja o potrebi gradnje obalnog puta započeo je nakon podizanja kupališta „Banje poli Vrutka“, uz naselje Petak na ušću Dubračine. Općina Crikvenica uvidjela je da bi gradnjom kamene rive od luke do novog kupališta doprinijela uređenosti mjesta. Uz to, smanjila bi pritisak na luku u koju svakodnevno pristiže veliki broj plovila, zbog trgovine, utovara, istovara, ribarstva ali i potreba domaćeg stanovništva koje obrađuje zemljišta na susjednom Krku te potom plodove barkama dovozi u Crikvenicu. Iz tog razloga upućuje se Kraljevskoj pomorskoj oblasti 1889. molba: *„Da si ova obćina može urediti što bolje i lepše put do kupališta od potrebe je da se sagradi od južnog (?) morske luke prama kupalištu riva od obale u more do 20 metara daleko a duljini i preko 300 m i ovaj prostor nasipati, te na istom urediti drvored u drvu od tri tri reda za nuždnu hladovinu, na kojoj se ovdje osobito uz obalu do kupališta oskudjeva. Takova riva osim što je potrebita kao obranbeni zid od morske strane za podignuti se imajući drvored, služila bi ona i za pomorske svrhe, te je upravo i potrebita obzirom na ogromni broj barkah u ovoj obćini z koje je već ovdešnja luka dosta tesna, za pristanište, kao i za tovarenje i iztovarenje svakojakih predmetah, kao trgovine, ribarstva, poljskih plodinah, koje ovdašnji obćinari kao zemljoposjednici na otoku Krku odanle dovažaju...“* Za gradnju rive i nasipa općina je od Zemaljske vlade i bana Kuhena Hedervarya (1849.-1918.) dobila potporu od 2000 forinti, što nije bilo dovoljno za pokriti sve troškove gradnje, jer su proračunati troškovi iznosili otprilike 7000 forinti, a općina sama nije mogla namaknuti tolika sredstva. U daljnjem tekstu istoga dopisa ističe se: *„Obzirom dakle na to, što će upitna riva služiti i za pomorske svrhe, obraća se ova obćina visokoj ovoj pomorskoj oblasti ovom vrućom molbom da bi se visokoista*

⁸⁴ DARi, fond: JU 46, kut. 32, Crikvenička luka 1869.

⁸⁵ MIRKO KLEKOVIĆ, (bilj. 24)

blagoudostojala takodjer sa svoje strane priteći joj u pomoć i jednu primjerenu podporu za gradnju upitne rive podieliti.“⁸⁶

Pretpostavljeno je da je molba uvažena, jer već sljedeće godine, 23. srpnja 1890., Kraljevski kotarski predstojnik piše Kraljevskoj pomorskoj oblasti: „...*dostavlja se slavnoistom točan preris nacрта u mjerilima 1:1000 polag kojeg bi se obalni zid i put izvesti imao. Umoljava se slavnoista, da u tom predmetu izjaviti izvoli, za da se konačno k izvedenju te radnje pristupiti može.*“ Nacrtom je predviđeno uređenje šetnice na tri metra udaljenosti od obalne linije, potom šest metara širok pojas namijenjen za postavljanje ugostiteljskih terasa, a zatim dvostruki drvored.⁸⁷

Ubrzo je uređenje obalnog puta poprimilo razmjere uređenja šire urbanističke linije grada, uključujući obalnu cestu od luke do Crnoga mola, odnosno do pristaništa tada već zasigurno planiranog mondenog sanatorija Therapia. Prepoznale su se mogućnosti koje investicije mađarskih konzorcija mogu donijeti Crikvenici pa se 1891. godine ponovno šalju dopisi Kraljevskoj kotarskoj oblasti: „*Sa zapadne strane ovdašnje luke vodeći obalni put do kupališta oštetjuje more danomice tako da ga nije moguće u dobru stanju uzdržavati, prem se neprestano popravlja, što občini prouzrokuje znatne troškove. Da se taj put zaštititi od morskih talasa, od potrebe bi bilo postaviti duž istoga u more jedan obranbeni nasip od kamena takozvanu Školjeru, koja bi se na ondešnjem plitku tlu podigla. Buduć je razvitak i napredak Crikvenice kao kupališnog mjesta put ovoj od velike važnosti...*“ Dok se u prethodno navedenom dopisu pod „kupalište“ misli na starije „Banje poli Vrutka“, u ovom slučaju za pretpostaviti je da se misli na novo kupalište „Hrvatske/Mađarske banje“, na putu za Svetu Jelenu, za koje je kamen temeljac postavljen u srpnju 1891. godine. U nastavku teksta moli se da se općini dozvoli podignuti „školjeru“ i nadaju se da će pomorska oblast poduprijeti njihova nastojanja, kao što, „*nije uzmanjkala svakog zgodom do sada poduprijeti otčinskom skrbi interese ove občine*“⁸⁸

Ugarska vlada u gradnji prometnice uz obalu također je prepoznala korist te stoga s općinom Crikvenica sklapa ugovor prema čijem prvom članku odobravaju općini Crikvenica da na nasipanom zemljištu izgradi javnu cestu, koju će od udara mora štititi zid, odnosno kamena riva, „školjera“ U članku dva, istog ugovora, stoji: „*Obćina Cirkvenice sa svoje strane obvezuje se da će ustupiti za nasipavanje takve ceste pet metara širine, koji se imaju mjeriti od morske obale, u vlasništvo visokog erara ugarskog i podpisom ovog ugovora*

⁸⁶ DARI, fond: JU 46, kut. 32, Obalni put

⁸⁷ DARI, fond: JU 46, kut. 269, Obalni put nasipavanje 1890.

⁸⁸ DARI, fond: JU 46, kut. 32, Obalni put

dozvoljuje, da taj komad puta bude upisan na ime visokoistog erara.“ U nastavku sklopljenog ugovora navodi se kako pomorska oblast pristaje na to na općina Crikvenica zasadi drvoređ uzduž nove ceste, no isto tako pomorska oblast zadržava pravo na uklanjanje spomenutog drvoređa ukoliko se nasipano zemljište prenamjeni u javne svrhe. Nadalje, zaključuje se da, s obzirom da će općina Crikvenica ponajviše koristiti prostor nove prometnice, dužna ju je vlastitim sredstvima uzdržavati i čuvati u dobrom stanju. Ugovor se sastojao od dva izvorna primjerka, oba dvojezična, s usporednim tekstom u dva stupca na talijanskom i hrvatskom jeziku.⁸⁹

Godine 1893. većinski dio obalnog puta bio je dovršen, što je vidljivo iz zapisnika koji opisuje stanje nove ceste u navedenoj godini: „*Radnje kod obalnog puta u Crkvenici izvedene su po gradjevnom programu od 2. prosinca 1892., a prekoračen je isti samo u toliko, što je cieli nasip njesto višji izveden negoli je bio prvobitno osnovan, a to zbog toga da ne bi morska plima (?) do posadjenih stabalah dopirala pošto je iskustvo kod nasadah u prvih pomorskih mjestih pokazalo da stabla u takovom slučaju izumiru.*“ Zapisničar navodi kako se za dovršenje obalnog puta moraju provesti još poneki radovi planirani elaboratom od 14. travnja 1893. godine, pri čemu bi se između svaka dva stabla već posađenog drvoređa zasadila lovorika, a ističe se i potreba nabave najmanje dvadeset klupa od hrastovog drva koje bi se postavile uz pješački put.⁹⁰

Taj podatak govori nam kako je obalni put bio vrlo atraktivan gostima koji su pristizali u Crikvenicu, a to potvrđuju i opisi putopisaca, koji navode kako je to jedna od najljepših šetnica koja se u okolici može posjetiti: „*Šetnja obalnim putem prema sv. Jeleni: Oko 3 klm. Dugo šetalište vijuga se tik uz morski žal vodeći čovjeka sasvim lagano uzbrdice sve više nad more. Čovjek ne može poželiti ljepše šetnje, nego je ova; na svakom se koraku pruža čovječjem oku nešto novo, nešto zanimljivo. Dok more uz samu Cirkvenicu pokazuje sliku pitome pličine, strše tamo pod Sv. Jelenom hridi i grebeni, medju kojima je voda izdubla male špilje i dražice. Ovaj kontrast osobito se dojmi svakoga. Na polovici puta čovjeka upravo poziva na odmor mala, ali lijepa borova šumica „Zelengaj“, kroz koju vode vijugaste staze do klipa, počivališta, gdje odmarajući se uživa čovjek čisti, ugodni, ozonom bogati zrak. Tišina i blagi taj zrak donosi već sam po sebi oporavka bolesnima a odmora zdravima.*“⁹¹ S obalnog

⁸⁹ DARi, fond: JU 46, kut. 269, Obalni put nasipavanje 1890.

⁹⁰ DARi, fond: JU 49, kut. 12, Drvoređ uz obalni put 1893., 1895.

⁹¹ ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 73.

puta vodi više puteljaka (jedan takodjer i kroz „Zelengaj“) na glavnu prometnu cestu Crikvenica – Rijeka, koja je sve do Sv. Jelena zasadjena drvoredom.“⁹²

Uz novoizgrađenu i novouređenu prometnicu počele su nicati stambeni objekti, što je dobro vidljivo na razglednicama onoga vremena. U prizemljima su bili smješteni dućani ili gostionice, a na katovima prostori za stanovanje.⁹³ Obalni put čini današnje Strossmayerovo šetalište i perivoj nazvan „Perivoj Obala“.⁹⁴

4.3. Vodovod

Izgradnja luke, dovršenje željeznice i interes Mađara za Crikvenicu doprinijeli su rastu smještajnih kapaciteta i broja posjetitelja, što je uvjetovalo i odgovarajuću opskrbu pitkom vodom. Najsnažnija inicijativa za gradnju vodovoda pristigla je od strane nadvojvode Josipa. Nakon što nadvojvoda 1891. godine od konzorzija „*Josip Holub et Consorten*“ preuzima vlasništvo nad svratištem Therapia, odlučuje ga pretvoriti u prestižno lječilište. Za taj mu je pothvat bila potrebna pitka voda te su sačuvana dva dopisa u kojima župan županije Modruško-riječke i grada Bakra u ime bana traži od Kraljevske kotarske oblasti na Sušaku izradu planova za izgradnju vodovoda. Prvi od njih datiran je 25. veljače 1892.: „*Uslijed usmenog naloga Njegove Preuzvišenosti bana imade se što prije izgraditi osnova za naumljenu gradnju vodovoda za lječilište u Crikvenici. (...) Ova osnova imade se meni predložiti, te će se prije negoli dođe do izgradbe (...) visokoj kr. zemaljskoj vladi na načelno odobrenje i radi možebitne odredbe izvida na licu mjesta podastreti.*“⁹⁵

Otprilike mjesec dana kasnije, 30. ožujka 1892. godine, ban je Kotarskoj oblasti uputio novu molbu, s istim zahtjevom: „*...neka mi izvesti ta kr. kotarska oblast, kako napreduje odnosno u kojem je stadiumu te kada će biti gotova izradba generalne osnove za gradnju vodovoda u Crkvenici što sam ju mojim odpisom od 24. veljače t.g. gornji broj odredio da ju izvede toj kr. kot. Oblasti dodieljeni inžinier Vjekoslav Horaček.*“⁹⁶

Nacrte je izvela bečka tvrtka *Actiengesellschaft für Wasserleitungen Beleuchtungs und Heizungs-anlagen*, a od Kraljevske kotarske oblasti zatražen je i otkup čestica kojima je planirani vodovodni trak trebao prolaziti. Iz nacрта je vidljivo kako je voda cjevovodima

⁹² ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 74.

⁹³ JULIJE KEMPF, (bilj. 62), 60.

⁹⁴ LJILJANA VEGRIĆ, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011., 113.

⁹⁵ DARI, fond: JU 49, kut. 19, Vodovod u Crikvenici

⁹⁶ DARI, fond: JU 49, kut. 19, Vodovod u Crikvenici

dovodila iz takozvanog „Gorskog vrela“ kod Triblja do bunara koji se nalazi na mjestu današnje Vatrogasne stanice u Crikvenici te se potom račvao kako bi opskrbljivao potez prema Svetoj Jeleni i s druge strane prema Selcu.⁹⁷ Ondje se prethodno nalazio manji bunar, čiji kapaciteti nisu bili dostatni za opskrbu sve većeg broja stanovnika koji su se doseljavali u brzorastuću Crikvenicu u potrazi za poslom ili pak ondje boravili kao gosti. Prije službenog otvorenja vodovoda zatraženo je ispitivanje kakvoće vode, što je obavio Kraljevski sveučilišni lučbeni zavod iz Zagreba i o tome izvijestio 19. travnja 1895. : *“Posljednik istraživanja jest povoljan pošto ispitana voda odgovara uvjetima dobre i zdrave pitke vode...”*⁹⁸

Iste godine u listopadu vodovod je dovršen te je bio spreman za puštanje u pogon, o čemu također saznajemo temeljem sačuvanih arhivskih dokumenata iz Državnog arhiva u Rijeci: *„ Kr. gradjevna uprava u Cirkvenici izvjestila je dne 30. rujna t.g. 253 da će radnje oko vodovoda u Cirkvenici izvedene po poduzetničkom „Actiengesellcshaft für Wasserleitungen Beleuchtungs und Heizungs-anlagen in Wien“ ovog tjedna biti dovršene, ter bi se mogla pohvalba istih preduzeti. Uslied toda odredjuje se, da tehnički izvjestitelj te Kr. kotarske oblasti inžinier Doljak preduzme tu pohvalbu na 9. listopad t.g. na temelju dotičnog ugovora..”*⁹⁹

Tako izveden vodovod bio je dostatan i zadovoljavajuć neko vrijeme, sve do novog vala gradnje i urbanističkog razvoja grada. Crikvenica je 1906. godine službeno proglašena „morskim kupalištem i klimatskim lječilištem“. Logično je za pretpostaviti kako su se već do tada zahtjevi za opskrbu vodom povećali te je došlo je do potrebe povećanja vodovoda.¹⁰⁰ Iste godine, već u siječnju Kraljevska kotarska oblast u Crikvenici izdaje dokument kojim obrazlaže navedeno i prilaže troškovnik: *„Obzirom na deficit, što ga vodovod cirkvenički godimice izkazuje, namjerava kr. hrv. Slav. Dal. Zemaljska vlada, odjel za unutarnje poslove promjeniti dosadanje uvjete glede podavanja vode iz spomenutog vodovoda. Voda potrebna za Cirkvenicu mora se, kako je poznato strojem dići do stanovite visine, da se tako dobije potrebni tlak za razdiobu vode u vodovodnoj mreži. Dizanje vode usliedi sisaljkom, koja tjera parni stroj.”*¹⁰¹

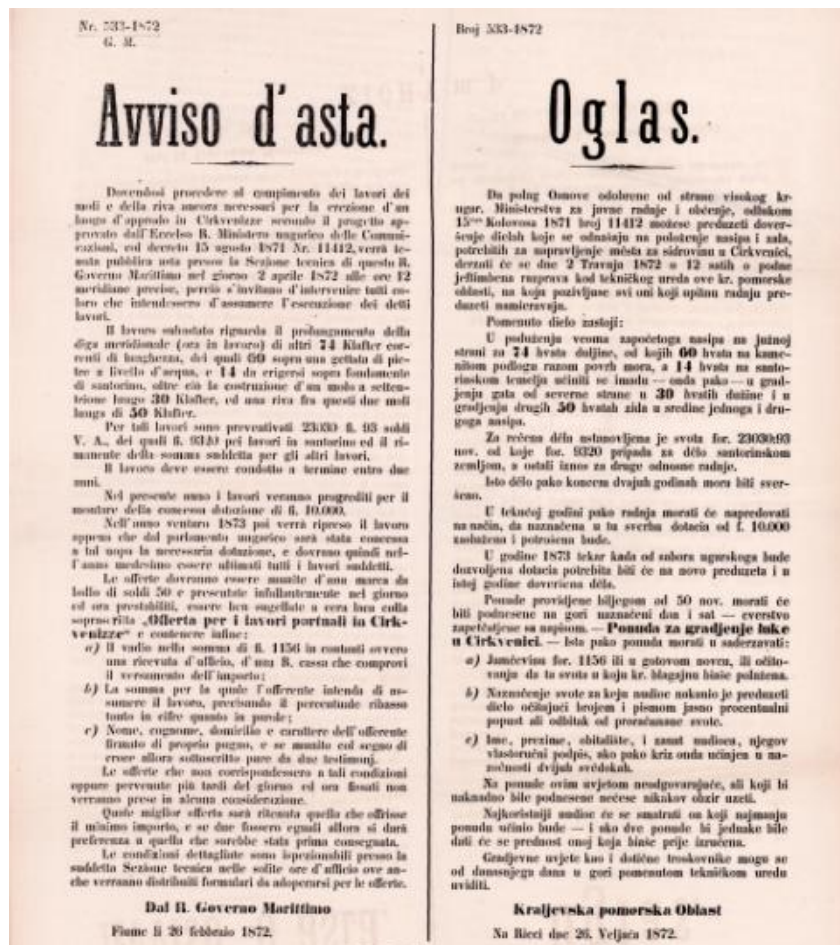
⁹⁷ VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, (bilj. 49), 252.

⁹⁸ DARi, fond: JU 49, kut. 19, Vodovod u Crikvenici

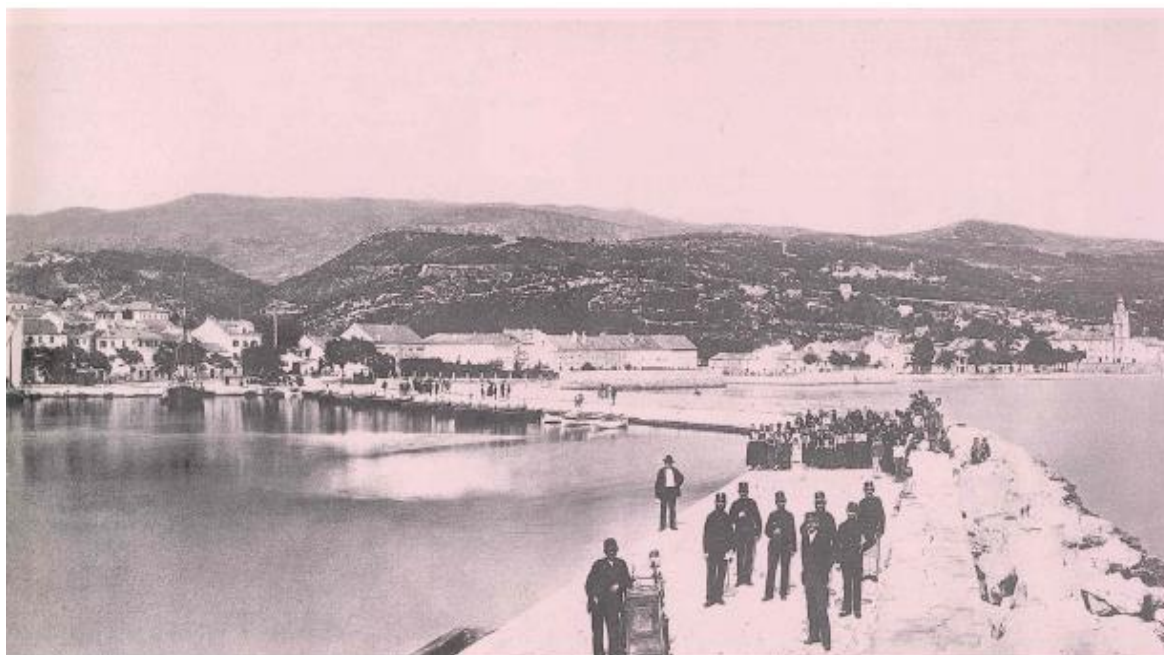
⁹⁹ DARi, fond: JU 49, kut. 19, Vodovod u Crikvenici

¹⁰⁰ VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, (bilj. 49), 253.

¹⁰¹ DARi, fond: JU 49, kut. 19, Vodovod u Crikvenici

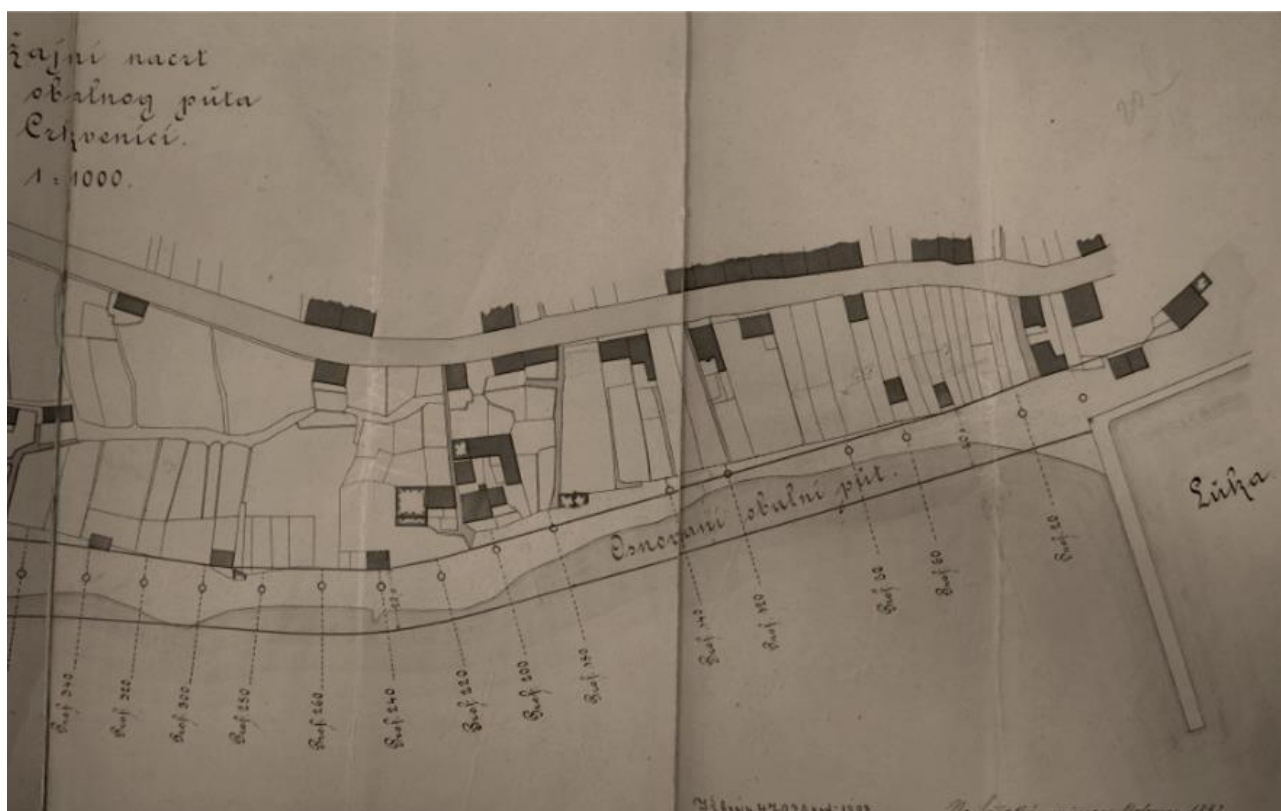
Slika 19. Natječaj za izgradnju luke, 1872. (Izvor: Državni arhiv u Rijeci)

Slika 20. Pogled na luku, 1893, (Izvor: LJILJANA VEGGIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

Slika 21. Obalni put, isječak iz digitalnog orto foto plana Grada Crikvenice – naselje Crikvenica (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

Slika 22. Položajni nacrt Obalnog puta, mjerilo 1:1000, 1892., (Izvor: Državni arhiv u Rijeci)

Slika 23. Obalni put i drvored, 1893. (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

Slika 24. Obalni put (danas perivoj Obala), 2017, fotografija: Lea Knežević

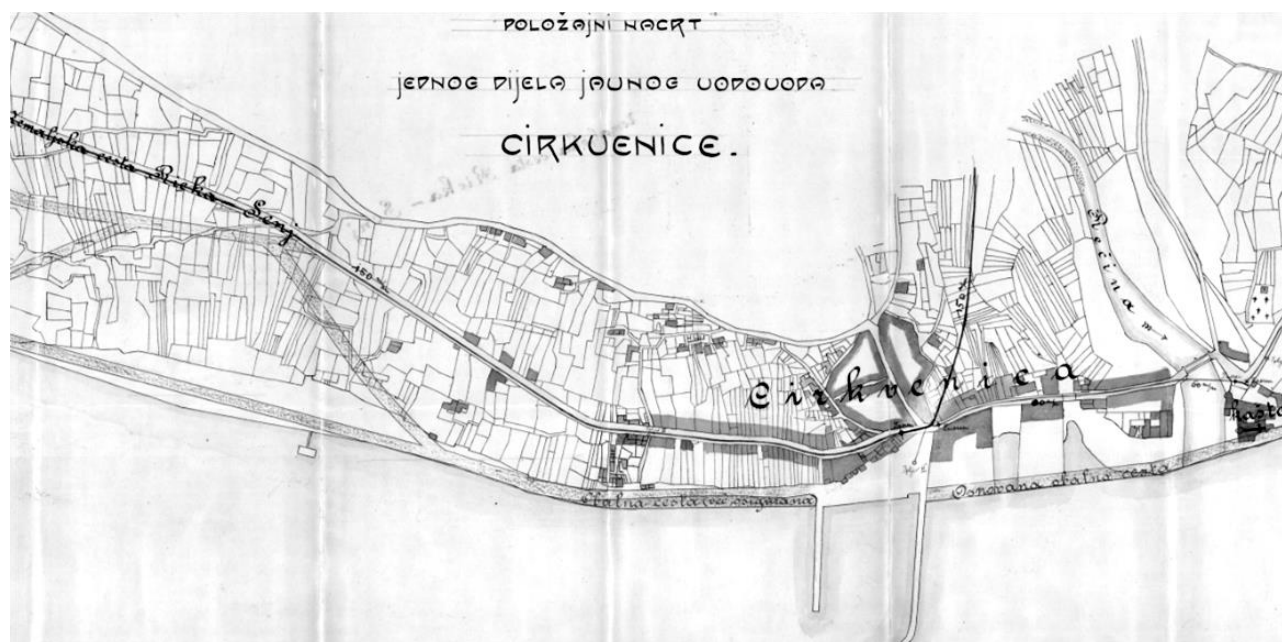
Slika 25. Obalni put i kuće uz Obalni put, prije 1914., razglednica (Izvor: LJILJANA VEGGIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

Slika 26. Kuće uz Obalni put, 2017. Fotografija: Lea Knežević

Slika 27. Obalni put s drvoredom, vidljive klupe postavljene za šetače, oko 1918., razglednica (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

Slika 28. Položajni nacrt vodovoda, vidljivo kako cijev dolazi iz općinskog bunara te se potom grana prema Sv. Jeleni i hotelu Therapia i prema Selcu, 1908., (Izvor: Državni arhiv u Rijeci)

5. ARHITEKTURA

Osim što je zahtijevalo razvoj primjerene infrastrukture, planiranje prometne povezanosti i ostalih, prethodno spomenutih, sastavnica urbanizma, u Crikvenici je s rastom turističkog prometa došlo i do potrebe za turističkim resursima, u prvom redu hotelima i pansionima, restoranima i ostalim uslužnim objektima. Najveći i najvažniji od njih bili su Therapia i Miramare, koji su ujedno bili i jedini objekti sa službenim statusom sanatorija, te će biti obrađeni u zasebnom poglavlju. Osim stranaca koji su prepoznali potencijal Crikvenice, i domaće stanovništvo počinje dograđivati, pregrađivati i uređivati svoje domove kako bi mogli primiti goste, pa se s time javlja i novi način privrede, ali i nešto lakši uvjeti života. Nadalje, bila je potrebno obrazovano, školovano i stručno stanovništvo. Stoga grad u ovom razdoblju dobiva i tri škole. Važno je istaknuti kako u Crikvenici početkom 20. stoljeća nisu boravili samo članovi više klase, već je prihvaćala goste svih socijalnih skupina, što pokazuju primjeri Češke kolonije i Ladislavova dječjeg doma. Bile su to socijalno angažirane ustanove namijenjene smještaju i liječenju siromašne djece

Prvi crikvenički smještajni ugostiteljski objekt otvoren je 1887. godine. Radi se o pansionu Bedenk, koji je bio smješten u neposrednoj blizini Ladislavova dječjeg doma, danas hotela Kaštel, s kojim ga preko Dubračine spaja kameni most. Njegov vlasnik bio je Ivan Bedenk, a bio je opremljen s nekoliko soba za goste te nudio jednokratno objedovanje.¹⁰²

Četiri godine kasnije, 1891., u godini kada Crikvenicu već zahvaćaju velike promjene u vidu brojnosti posjetitelja i povećane izgradnje, braća Skomerža odlučuju pregraditi obiteljsku kuću i pretvoriti je u hotel. Hotel su u čast supruge nadvojvode Josipa nazvali Hotel nadvojvotkinje Klotilde. Braća Ivan i Josip Skomerža imetak su stekli zahvaljujući naslijeđenoj obiteljskoj tradiciji ribarstva. No, odlaskom na putovanja po Europi, u gradove poput Norveške, Danske i Njemačke, proučavali su i razvijali metode ribolova. U povijesti grada zabilježeni su kao obitelj koja je omogućila Crikvenici da unaprijedi tehniku ribolova i postane ribarskim središtem na Jadranu.¹⁰³ Imućna obitelj kao Skomerže mogla je sebi priuštiti kuću u strogom centru grada, uz samu luku i gradski trg, što je ujedno bio i iznimno povoljan položaj za hotel. U prizemnom dijelu hotela otvorena je gostionica, lako dostupna posjetiteljima koji se iskrcaju s parobroda u luci. Hotel Nadvojvotkinje Klotilde bio je prvi hotel u Crikvenici.¹⁰⁴ Pročelje građevine nalazi se s užje strane i ne gleda prema moru, već prema gradskom trgu. Dekoracija vanjskog plašta građevine napravljena je u stilu

¹⁰² MIRKO KLEKOVIĆ, (bilj. 24)

¹⁰³ Rogi ribaru, katalog izložbe, (ur.) Tea Rosić, Crikvenica, 2011.

¹⁰⁴ IVAN BLAŽEVIĆ, (bilj. 58), 79.

historicisma. U prizemlju i na prvom katu korišteni su grubo, ali pravilno klesani kameni blokovi, koji su od posljednjeg kata razdijeljeni dekorativnim vijencem. Prozori na posljednjem katu lučnog su završetka i flankirani pilastrima, a pilastri se javljaju i na svakom od četiri ugla. Građevina je zaključena istaknutim krovnim vijencem.

Neki od hotela nastalih na samom početku prošloga stoljeća uključuju hotel Crikvenica (1902.), Belle vue i Royal (1903.) te hotel Crnković (1905.).¹⁰⁵ Bili su to manji hoteli ili pak pansioni o kojima nema puno sačuvanih podataka, ali poznato je da su nudili i usluge restorana koje su koristili gosti smješteni u obližnjim vilama ili drugim privatnim smještajima.¹⁰⁶

Građevina na samom ušću Dubračine u Jadransko more, nukleus oko kojeg se razvilo prvo crikveničko naselje Petak, kontinuitet doprinosi gradu nastavlja i u 19. stoljeću. Prethodno je već spomenuto kako je građevina o kojoj je ovdje riječ do 1786. služila kao pavlinski samostan. Godine 1895. nadvojvoda Josip otkupljuje je od crikveničke općine i otvara vojničko lječilište (*Militär Kurhaus*) sa 23 sobe. U tom je prostoru lječilište djelovalo do 1897., kada je preseljeno u Vilu Mira. Vojvodina supruga, nadvojvotkinja Klotilda, odlučuje prenamijeniti prostor i osniva Ladislavov dječji dom, koji s radom započinje 14. travnja 1898. Dječji dom ime je dobio prema njihovom sinu stradalom tijekom lova.¹⁰⁷ Svrha mu je bila „da slaboj i bolešljivoj djeci iz Hrvatske i Ugarske pruža opskrbu, kupanje i liječenje. Osim siromašne djece, koja dobivaju sve besplatno, primaju se i imućnija djeca, pa i djeca iz drugih zemalja, koja plaćaju mjesečnu pristojbu od 60 kruna.“¹⁰⁸ Dom je nastavio s radom i nakon završetka Prvog svjetskog rata, a ravnatelj doma do 1931. bio je književnik Vladimir Nazor.¹⁰⁹

Da Crikvenica nije bila isključivo elitno lječilište dostupno samo rijetkima, svjedoči i osnivanje čehoslovačkog dječjeg oporavilišta *Česka detska ozdravny Marie Steyskalove*, kojeg je domaće stanovništvo zvalo „Češka kolonija.“ Osnovala ga je 1910. godine Čehinja Maria Steyskalova (1862.-1928.).¹¹⁰ U spomenici koja obilježava četrdeset godina Crikvenice kao kupališta i lječilišta stoji podatak kako je Steyskalova na ljetovanju u Crikvenici 1909. skupljala školjke, koje je potom unovčila u Brnu i zarađeni novac iskoristila kako bi dovela u Crikvenicu prvu grupu djece. Bilo je to 10. rujna 1910. Skupljala je i humanitarne priloge te

¹⁰⁵ VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, (bilj. 49), 254.

¹⁰⁶ LJILJANA SLADONJA, RADOVAN OŠTRIĆ, Konzervatorske studije za hotel „Miramare“ u Crikvenici, Rijeka, listopad 2006., 6.

¹⁰⁷ VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, (bilj. 49), 255.

¹⁰⁸ ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 105

¹⁰⁹ VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, (bilj. 49), 255.

¹¹⁰ VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, (bilj. 49), 257.

uspjela financirati gradnju zgrade namijenjene smještaju češke i slovačke djece.¹¹¹ Oporavilište je imalo vlastiti park, u kojem je postavljen spomenik u čast osnivačici Mariji Steysalovoj, i vlastito morsko kupalište, nekoliko barki na vesla ili jedra, kao i bazene s toplom i hladnom vodom. Kapaciteti građevine bili su dovoljni za smještaj 400 djece.¹¹² Siromašnija djeca iz Češke i Moravske mogla su besplatno boraviti u oporavilištu, a djeca imućnijih roditelja morali su plaćati pristojbe.¹¹³ U zgradi nekadašnje „Češke kolonije“ danas je smještena Thalassotherapie, službenog naziva Specijalna bolnica za medicinsku rehabilitaciju.¹¹⁴

Konzorcij za izgradnju klimatskih kupališta i lječilišta „*Josip Hulub et Consorten*“, isti onaj koji je inicirao i izgradnju sanatorija Therapia, doveo je sredinom osamdesetih godina 19. stoljeća u Crikvenicu arhitekta iz Beča kako bi napravio projekte za dvanaest novih vila. Vile su trebale biti smještene na dijelu gdje se obalni put odvaja i vodi prema zgradi hotela Therapia, odmah iznad Kupališnog perivoja.¹¹⁵ Sve su vile bile namijenjene iznajmljivanju, a najstarija među njima, Vila Mira, sagrađena je 1895.¹¹⁶ Od 1897. unutar vile djeluje vojno lječilište nadvojvode Josipa.¹¹⁷ U kasnijoj literaturi iz 1933., navodi se kako Vila Mira pripada kapetanu Petru Veljačiću.¹¹⁸ Pokraj te vile nešto kasnije sagrađen je hotel Miramare. Izvorni željezni ulazni portal s natpisom „Vila Mira“ sačuvan je in situ.

Značajna je i Vila Ružić, otvorena 1913. godine. Izgrađena je godinu ranije i služila kao učiteljski sanatorij pa je poznatija pod nazivom Hrvatski učiteljski dom. Nazvana je Vila Ružić u čast gospođe Ružice Lisac, supruge tajnika Udruženja učitelja Hrvatske, Matije Lisca, koja je bila kuma na svečanom otvorenju. Vila je imala dvojnu funkciju. S jedne strane služila je kao odmaralište, lječilište i oporavilište hrvatskih učitelja i njihovih obitelji. Osim toga u vili su se održavali seminari i stručna usavršavanja kojima su nazočili učitelji iz cijele Hrvatske. U reklamnom materijalu opisuje se kao novosagrađena i elegantno uređena vila smještena pokraj „*sunčanog i skupnog kupališta*“, koja gostima nudi smještaj u 32 moderno uređene sobe s balkonima, terasama, pogledom na more i vlastitim perivojem. Također ističe i

¹¹¹ Crikvenica 1893.-1933.: Spomenica morskog kupališta i klimatskog lječilišta Crikvenice četrdesetgodišnjeg razvoja, (bilj.41)

¹¹² VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, (bilj. 49), 257.

¹¹³ ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 105.

¹¹⁴ Thalassotherapie – povijest thalassothetapie (<http://www.thalassock.hr/home.asp?language=hr&id=2&akcija=1> , pristupljeno 19.7.2017.)

¹¹⁵ RADMILA MATEJČIĆ, (bilj. 46), 332.

¹¹⁶ LJILJANA SLADONJA, RADOVAN OŠTRIĆ, (bilj. 106), 11.

¹¹⁷ VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, (bilj. 49), 255.

¹¹⁸ Crikvenica 1893.-1933.: Spomenica morskog kupališta i klimatskog lječilišta Crikvenice četrdesetgodišnjeg razvoja, (bilj.41)

činjenicu da Crikvenica ima vodovod pa gosti mogu uživati u toplim i hladnim kupkama unutar vile.¹¹⁹

O ostalim Vilama znamo samo ono što stoji u reklamama u vodiču Roka Jokovića. Jedna od njih je Vila Brinj: „*U središtu kupališnog rayona, u neposrednoj blizini kupališta na kupališnim perivojem. SA SVIM KOMFORTOM OPSKRBLJENJA. Kupelji u kući. Jedina vila s električnom rasvjetom. Sobe s velikim terasama i s izgledom na more. K 3-10 dnevno. Mjesečno po nagodbi.*“¹²⁰ Potom se spominje Vila Antonia: „*Villa leži u najljepšem dijelu mjesta nad kupališnim perivojem i pruža sa svojih balkona prekrasan vidik na okolicu. – Sve sobe moderno uređene i pećima opskrbljene. – Acetylska rasvjeta. – Vodovod u kući. – U glavnoj sezoni sobe od K 100- dalje, inače 50% jeftinije. – Iznajmljuje se i potpuno uređena kuhinja. – U sezoni se sobe ne iznajmljuju na kraće vrijeme od 14 dana.*“¹²¹ Posljednja vila čija je propaganda objavljena u spomenutom vodiču je Vila Slava: „*Leži u blizini kupališta uz kupališni perivoj, a u vlastitom 400 m velikom perivoju. – 8 soba s cijelim komfortom od 3 krune dalje. – Vodovod. – Kupke u kući.*“¹²²

5.1. Crikveničke škole

Prva školska ustanova zabilježena u Crikvenici nalazila se u prostorima današnjeg hotela Kaštel, u vrijeme dok je ondje djelovao pavlinski samostan. U kontekstu te škole obavezno se u literaturi spominje činjenica da je ondje svoje prvotno obrazovanje i osnove crtačkog umijeća stekao Julije Klović (1498.-1578.), renesansni slikar-minijaturist rodom iz Grižana.¹²³ Kako je već u prethodnim poglavljima spomenuto, Roko Joković 1913. navodi kako u Crikvenici djeluju tri škole: Pučka škola, Ženska stručna škola i Zidarska škola.

Najviše sačuvanih podataka i arhivskih dokumenata odnosi se na Pučku školu u kojoj se nastava odvijala na hrvatskom jeziku. Dopisi pronađeni u Državnom arhivu u Rijeci spominju kako se prije gradnje nove školske zgrade ondje već nalazila jedna starija građevina, koja je također služila kao škola, no nije zadovoljavala zakonom propisane zdravstvene uvjete, niti je bila dovoljna za prihvaćanje sve školske djece. Stoga poglavarstvo općine Crikvenica 17. siječnja 1893. šalje dopis tehničkom izvjestitelju: „*Povodom ustmene zamolbe g. tehničkog izvjestitelja priobćuje se slavnoistoj najuljudnije da u Crikvenici ima ove školske*

¹¹⁹ ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 12.

¹²⁰ ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 24.

¹²¹ ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 24.

¹²² ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 86.

¹²³ MIRKO KLEKOVIĆ, (bilj. 24)

godine u svemu 494 školskih sposobnjaka dočim ih rad pomanjkanja prostora polazi samo 303. Od ovih međutim otpada na sv. Jelenu koja će odskora svoju vlastitu školu dobiti 92. Prema čemu bi dakle sama Crikvenica imala 402 sposobnjaka.“¹²⁴

Dana 14. svibnja 1893., ban Khuen Hedervary iz Zagreba šalje pismo Kraljevskoj kotarskoj oblasti obavještavajući ih kako im je odobreno mjesto za gradnju škole: „Na tamošnje izvješće od 7. travnja 1893. broj 1662 u pogledu gradnje nove pučke škole u Crikvenici, odpisuje se kr. županijskoj oblasti znanja i daljnjeg uredovanja radi uz povratak priloga, da je občinsko poglavarstvo u Crikvenici glasom privitoga sjedničkoga zapisnika od 24. travnja t.t. jednoglasno zaključilo, da se pučka škola u Crikvenici na onom mjestu graditi ima, koje leži iza stare škole na lievom obronku briega koji vodi do občinskog bunara. (...) ...odabrano mjesto za gradnju pomenute škole najbolje odgovara zdravstvenim zahtjevima mjestnim i prometnim prilikama u Crikvenici...“

Već 9. lipnja iste godine trebala je biti održana rasprava o nabavi gradilišta, pri čemu bi se parcele na kojima se trebala graditi škola otkupila od njihovih vlasnika: „Povodom molbe visoke kr. zemaljske vlade odjela za bogoštovlje i nastavu od 14. svibnja ovg; br. 5159 intimirane odpisom veleslavne kr. županijske oblasti od 20. svibnja ovg. br. 3907 odredila je kr. ova kotarska oblast razpravu o nabavi gradilišta za novu školu u Crikvenici na dan (?) kojoj je razpravi bio pozvan i tehnički izvjestitelj ove kotarske oblasti“ U daljnjem dokumentu navodi se kako tehnički izvjestitelj nije mogao prisustvovati te se nije mogla sprovesti rasprava o otkupu čestica. Što je još važnije, saznajemo kako je osim školske zgrade predviđeno i uređenje školskog vrta, ali i ceste koja bi vodila od luke do općinskog bunara, a na čijoj se trasi nalazila i škola (radi se o današnjoj Vinodolskoj ulici): „Stoga razloga umoljava se slavnoista da mogućim pospiešenjem tehničkoga izvjestitelja u Crikvenicu izašalje te ga uputi da toli gradilište, toli miesto opredieljeno za školski vrt kao i za novu cestu koja bi do bunara voditi imala izkolči, točno omadjaši te potanko naznači koje će čestice i koliko površine od svake odkupiti trebati nakon čega će se ponovno u Crikvenici razprava o odkupu nužnog zemljišta odrediti.“¹²⁵

U prosincu iste godine ban Hedervary traži da mu se dostavi građevinski program za „novu 4 razrednu školsku zgradu u Crikvenici“. Sljedeće godine Visoka kraljevska zemaljska vlada „odredjuje u III. točki da se stara škola ima porušiti te sagrađiti nova ulica počim od stare škole do občinskog bunara i planirati gradilište za novu školu.“ U daljnjem dopisu naređuje se da se dostave nacrti i troškovnik za novu cestu i školu i zaključuje da, temeljem

¹²⁴ DARi, fond: JU 49, kut. 46, Pučka škola

¹²⁵ DARi, fond: JU 49, kut. 46, Pučka škola

„Zakona uredjenju pučke nastave i obrazovanja pučkih učiteljah u kraljevinama Hrvatskoj i Slavonijim“, od 31. listopada 1888., sve zgrade pučkih škola moraju zadovoljavati zdravstvene standarde te da „...današnja školska zgrada u Crikvenici obzirom na posve nedovoljni svoj prostor, na slabu svjetlost i nikakvu upravo provjetrivost ne odgovara zakonskim propisima...“. Zaključuje se kako „...odabrano mjesto najbolje odgovara zdravstvenim zahtjevom, ter mjestnim i prometnim prilikama u Crikvenici...“, a u daljnjem dokumentu navedeni su vlasnici čestica i donesena odluka o izvlaštenju zemljišta. Zgrada pučke škole počela se graditi na samom kraju 19. stoljeća, a otvorena je 1900. godine.¹²⁶

Sljedeća škola otvorena u Crikvenici, ali za koju podaci o tome gdje se nastava odvijala nisu pronađeni, bila je namijenjena stručnom osposobljavanju žena. Naime, zbog oskudice domaćeg stručnog osoblja, a na inicijativu „Društva za unapređenje i poljepšavanje Crikvenice i okolice“ 1902. otvara se redovita ženska stručna domaćinska škola.¹²⁷

Treća škola djelatna u Crikvenici prije Prvog Svjetskog rata bila je Zidarska škola. Crikvenički kraj bogat je kvalitetnim kamenom, a još s početkom gradnje prvih naselja postojali su u Crikvenici samouki zidari i klesari.¹²⁸ Zanat se prenosio s koljena na koljeno, sve dok Kraljevsko-hrvatsko-slavonsko-dalmatinska vlada nije 1908. donijela odluku o osnivanju Zidarske škole u Crikvenici. Školovanje je bilo besplatno i u trajanju od 3 godine.¹²⁹ Prijepis odluke o osnutku Zidarske škole, čiji početni dio je ovdje prikazan, datiran 22. listopada 1908. u Crikvenici, čuva se u Državnom arhivu u Rijeci,,: „*Kr. zemaljska vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, nakana je da u Cirkvenici osnuje zidarsku školu sa svrhom, da pruži darovitijim mladjanim zidarskim radnicima iz Primorja obuku, koja će ih osposobiti za valjani i samostalni rad na polju zidarstva i s njim spojenog klesarstva. – Kako bi ta škola i obuka u njoj imala biti uredjena razbira se iz ./. priloženog ustrojnog statuta i naučne osnove.- Kr. zemaljska vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, voljna je iz zemaljskih sredstava školu providjeti svim potrebnim namještajem i učilima te i učiteljske sile iz zemaljskih sredstava plaćati. Od upravne pak općine traži da se postara za prikladne školske prostorije, za njihovo uzdržavanje, za ogrjev, rasvjetu i za podvorbu te da se za plaćanje učitelja doprinosi primjereni godišnji prinos, sve to na takav način, da dotične izdatke osigura svake godine u općinskom proračunu.*“¹³⁰ Mogu se donijeti generalni zaključci o sudjelovanju

¹²⁶ DARi, fond: JU 49, kut, 46 Pučka škola

¹²⁷ MIRKO KLEKOVIĆ, (bilj. 24)

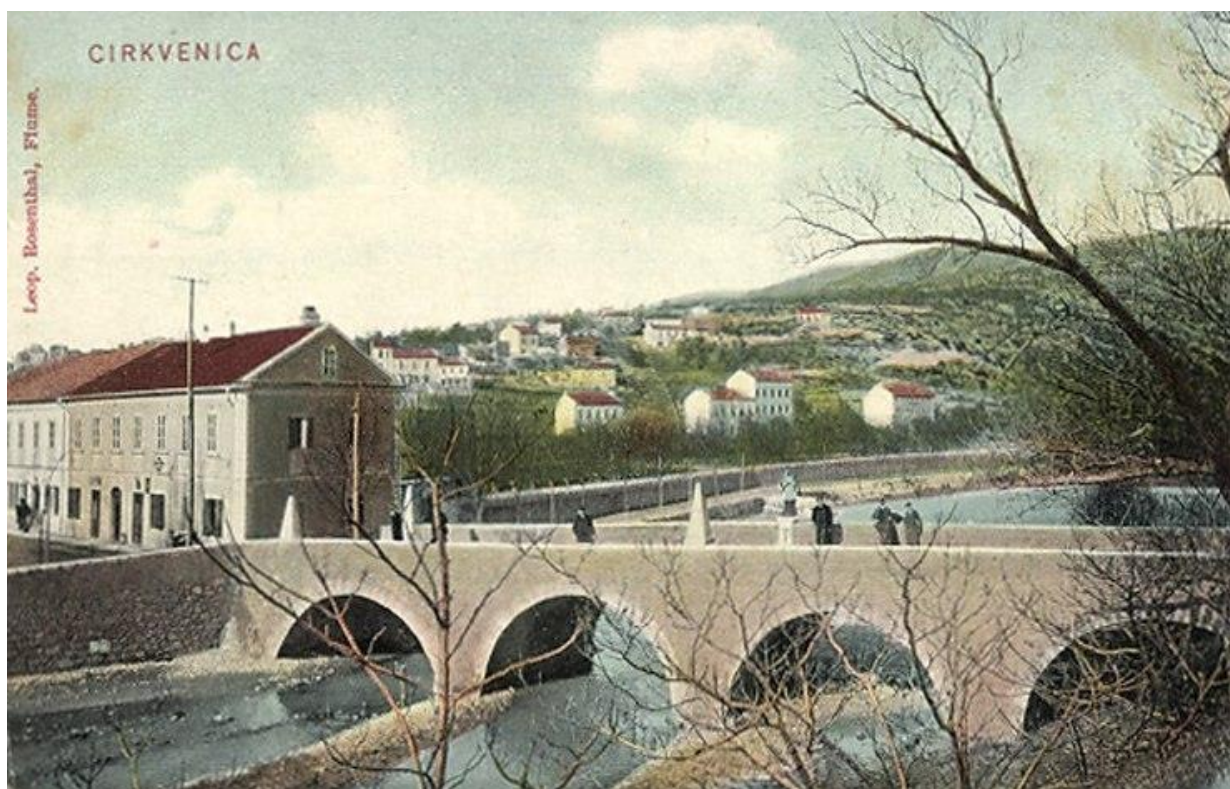
¹²⁸ MIRNA RATKAJEC, Zidarstvo i klesarstvo Crikvenice i Vinodola - rezultati terenskog istraživanja, Sveučilište u Zagrebu, 2009., 4.

¹²⁹ MIRNA RATKAJEC, (bilj. 128), 6.

¹³⁰ Državni arhiv u Rijeci (dalje DARi), fond: JU 49, kut. 46, Zidarska škola Crikvenica

polaznika Zidarske škole u procesu urbanizacije koji je Crikvenicu zahvatio nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe.

Nastava se prvo odvijala u kući Kuzme Gržičića, u današnjoj Ulici žrtava fašizma, potom u zgradi Pučke škole, a tek 1938., zaslugama tadašnjeg ravnatelja škole Huga Vanjeka, Zidarska škola dobiva vlastitu zgradu. Polaznici škole dolazili su ne samo iz Crikvenice nego i iz obližnjih mjesta Jadranova, Dramlja, Križišća, Drivenika, Bribira, Novoga, Šmrike, Grižana, pa i Gorskog Kotara.¹³¹

Slika 29. Pansion Bedenk i kameni most preko Dubračine, razglednica (Izvor: Muzej Grada Crikvenice)

¹³¹ MIRNA RATKAJEC, (bilj. 128), 6.

Slika 30. Hotel nadvojvotkinje Klotilde, (Izvor: Muzej Grada Crikvenice)

Slika 31. Hotel nadvojvotkinje Klotilde, 2017., fotografija: Lea Knežević

Slika 32. Ladislavov dječji dom, 1905, razglednica. (Izvor: <http://www.lokalpatriotirijeka.com/forum/viewtopic.php?f=205&t=1615&start=15>, pristupljeno 3.8.2017.)

Slika 33. Ladislavov dječji dom (danas hotel Kaštel), (Izvor: http://www.adria-istrien.de/informationen_crikvenica.php, pristupljeno 2.8.2017.)

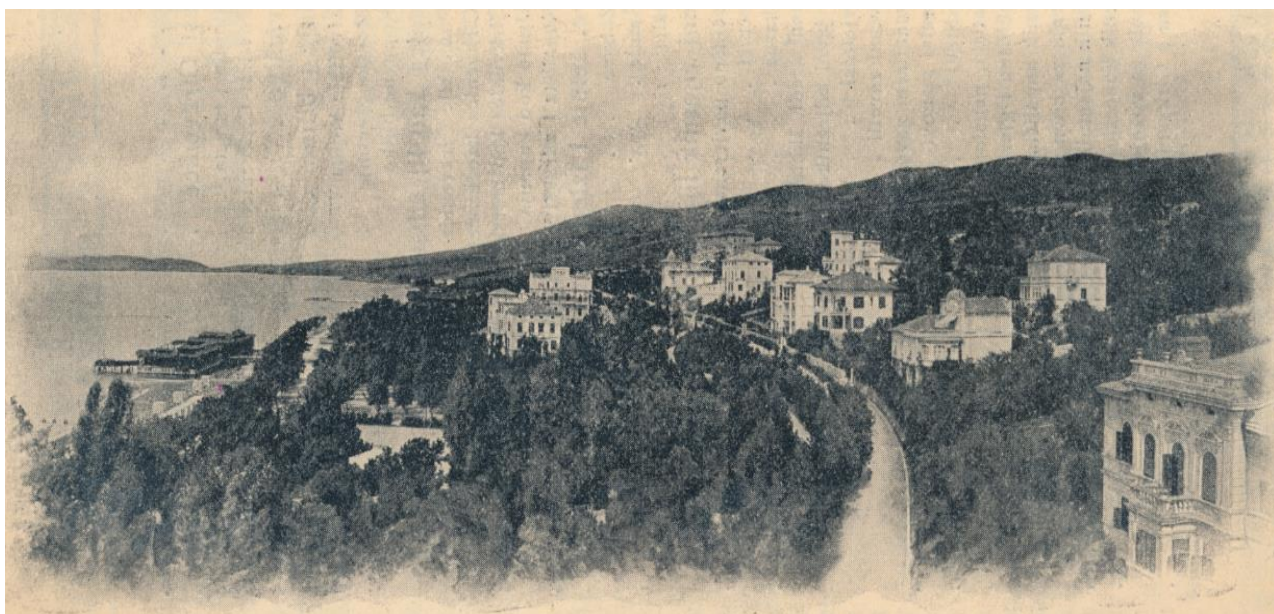
Slika 34. Češka kolonija (Izvor: ROKO JOKOVIĆ, Morsko kupalište i zimsko klimatičko lječilište Crikvenica: vodič kroz Crikvenicu i okolicu, Crikvenica, 1913.)

Slika 35. Češka kolonija, (Izvor: VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, Počeci i razvoj talasoterapije i zdravstvenog turizma u Crikvenici, u: *Acta med-hist Adriat*, 4 (2006.))

Slika 36. Predio vila, prije 1914., razglednica (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

Slika 37. Predio vila, oko 1913., (Izvor: ROKO JOKOVIĆ, Morsko kupalište i zimsko klimatičko lječilište Crikvenica: vodič kroz Crikvenicu i okolicu, Crikvenica, 1913.)

Slika 38. Vila Mira, kasnije vojno lječilište, razglednica, (Izvor: <http://www.lokalpatriotirijeka.com/forum/viewtopic.php?f=205&t=1615&start=15>, pristupljeno 3.8.2017.)

Slika 39. Reklama za Hrvatski učiteljski dom (Vila Ružić), oko 1913., (Izvor: ROKO JOKOVIĆ, Morsko kupalište i zimsko klimatičko lječilište Crikvenica: vodič kroz Crikvenicu i okolicu, Crikvenica, 1913.)

Slika 41. Pučka škola (Izvor: Muzej Grada Crikvenice)

Slika 42. Pučka škola, 2017., fotografija: Lea Knežević

6. SANATORIJI

Korištenje vode za liječenje i u terapijske svrhe, kao i običaj kupanja, bilo je poznato još od antike. No u srednjem vijeku ta praksa zamire. U Habsburškoj Monarhiji tek se u 19. stoljeću ponovno počinje javljati interes za balneologiju i liječenje uz pomoć vode. Začetnikom hidroterapije u Austriji smatra se Vinzenz Prisnietz (1799.-1851.), koji je, uz podršku austrijske Vlade, 1830. otvorio prvu instituciju za takvu vrstu liječenje i popularizirao hidroterapiju. Nešto kasnije doktor Wilhelm Winternitz (1834.-1917) otvara u Beču također Hidroterapeutski institut (*Wasserheilanstalt*), koji je bio djelatna od 1865. do 1938. godine. Nakon toga diljem Austro-Ugarske Monarhije počinju se otvarati sanatoriji, luksuzni hoteli čiji je glavni sadržaj bilo upravo liječenje vodom.¹³² Najpoznatije lječilišno-kupališno odredište Austro-Ugarske Monarhije, osobito zimi, bila su topla vrela u mjestu Karlovy Vary, u današnjoj Češkoj, otkrivena još u 14. stoljeću.¹³³

Isto se događa i diljem Hrvatskog Primorja. Uz Crikvenicu, najpoznatija lječilišna središta bili su Opatija i Lovran. Razvitak ovih gradova odvijao se na gotovo isti način, kada se u drugoj polovici 19. stoljeća, zahvaljujući turizmu i stranim investicijama, pretvaraju u mondene ljetovališta i lječilišta austrijske i mađarske aristokracije.¹³⁴ U Crikvenici su u tom periodu otvorena dva hotela sa statusom sanatorija.¹³⁵ Prvi od njih bio je Hotel nadvojvode Josipa, preimenovan početkom 20. stoljeća u hotel Therapia. Nakon otvorenja tog monumentalnog zdanja, uvidjevši brojne blagodati crikveničke klime, brojni su liječnici iz Mađarske slali svoje pacijente upravo u Crikvenicu ili bi pak aristokracija pozivala svoje ugledne prijatelje i stručnjake na odmor u novo središte balneološkog turizma na Jadranu.

Poveznica između Crikvenice i opatijskih i lovranskih lječilišta i sanatorija je i način gradnje, pa u prvim hotelsko-lječilišnim arhitekturama tih gradova pronalazimo analogije i sličnosti. Naime, kada je na Jadranu započela intenzivnija izgradnja balneološke arhitekture, projektanti, koji su uglavnom pristizali iz Beča ili Budimpešte, nisu imali uzorke po kojima bi planirali takav tip arhitekture. S druge strane, bili su vrsni u gradnji palača, salona, kavana i hotela, što se uzelo kao model i za gradnju lječilišta, uz prilagođavanje novoj funkciji i

¹³² ALEŠ FISCHINGER, JANEZ FISCHINGER, DUŠA FISCHINGER, Hidroterapijski zavodi u Austro-Ugarskom lječilištu Opatija u vlasništvu Društva južnih željeznica, u: *Acta Med Hist Adriat*, 3 (2015), 416.

¹³³ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, MIRJANA KOS, (bilj. 5), 11.

¹³⁴ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, MIRJANA KOS, (bilj. 5), 19.

¹³⁵ Sanatorij se definira kao lječilište, točnije ustanova namijenjena liječenju određenih bolesti te oporavku i odmoru, pri čemu su važni prirodni čimbenici poput klimatskih i meteoroloških uvjeta. (HRVATSKI JEZIČNI PORTAL – Sanatorij, <http://hrvatski.enacademic.com/14236/sanatorij>, preuzeto 7.7.2017.)

potrebama smještanja aparature. Stoga onodobna monumentalnija ostvarenja, poput sanatorija Therapia i Miramare u prostornoj dispoziciji i dekorativnom repertoaru podsjećaju na bečke historicističke palače s kraja 19. stoljeća..¹³⁶

6.1. Hotel Therapia

Neizostavna stavka svakog turističkog vodiča, putopisa ili samo spomena Crikvenice s početka 20. stoljeća, hotel Therapia, smješten je na prirodnoj uzvisini te je nerijetko bio prvo što bi posjetitelji zamijetili približavajući se parobrodom crikveničkoj luci. Napravljen je prema narudžbi konzorcija „*Josip Holub et Consorten*“, graditeljskog društva za klimatska lječilišta i morska kupališta. Od siromašnog crikveničkog stanovništva otkupljivali su zemljišta namijenjena za izgradnju velebnog, monumentalnog hotelskog kompleksa.¹³⁷ Za izgradnju je 1893. zadužen arhitekt S. Höfler. Radmila Matejčić iznosi pretpostavku kako je riječ o budimpeštanskom arhitektu bliskom bečkom krugu, obzirom na dekorativni repertoar prisutan na pročelju građevine.¹³⁸ Svečano otvorenje hotela, prvotnog naziva Hotel nadvojvode Josipa, održano je 20. lipnja 1895.¹³⁹ Bila je to najveća zgrada takovog tipa u Hrvatskom primorju.¹⁴⁰

Uz samu zgradu hotela, arhitekt Höfler zamislio je i dependance hotela, terasu te park uokolo cijelog kompleksa. U glavnoj zgradi planirane su sobe za stanovanje, saloni, ručionice, kavana te prostori lječilišta koji bi podrazumijevali prostore za kupanje oboljelih u toploj vodi i gimnastičku dvoranu za potrebe terapije. Izvedena je u historicističkom stilu s elementima visoke renesanse po uzoru na onodobne bečke palasthotele. Hotelska zgrada sastoji se od tri pravokutne višekatnice okrenute pročeljem prema moru i povezane nizom arkada. Upravo korištenje sistema arkature čini, prema riječima Radmile Matejčić, hotel Therapiju jednim od najoriginalnijih rješenja na našoj obali. Dekorativni je to element koji se preuzima iz germanske renesansne arhitekture, a krajem 19. stoljeća koriste ga bečki arhitekti. Sistem arkada proteže se od prizemlja do trećeg kata. U prizemlju, na prvom katu te kroz cijeli središnji rizalit, arkade su nošene pilonima, dok su na ostatku pročelja poduprte stupovima. Arkade se postupno snižavaju od prizemlja do posljednjeg kata te je tako razbijena monotonija inače proporcionalnog pročelja. Takav sklad poremetila je naknadna pregradnja, pri čemu je na središnjem rizalitu uklonjen jedan kat kako bi se dobio otvoreni prostor za

¹³⁶ LJILJANA SLADONJA, RADOVAN OŠTRIĆ, (bilj. 106), 28.

¹³⁷ VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, (bilj. 49), 251.

¹³⁸ RADMILA MATEJČIĆ, (bilj. 46), 341.

¹³⁹ VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, (bilj. 49), 251.

¹⁴⁰ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, MIRJANA KOS, (bilj. 5), 155.

potrebe terase. Lijevo od glavne zgrade bio je smješten lječilišni dio, a desno prostori za društvena događanja. Društvena dvorana na desnoj strani hotela izvorno je bila također otvorena arkadama, što se dobro vidi na arhitektonskom crtežu iz 1895. u čijem je lijevom donjem kutu potpisan arhitekt S. Höfler. Naknadno su na mjesto arkada postavljena prozorska okna.¹⁴¹

Za okoliš oko hotela bio je zadužen školovani vrtlar Franjo Brož, koji se nešto kasnije spominje u kontekstu uređivanja parka na Petaku i uz hotel Miramare. Park se nazivao Rajski vrt, a osim egzotičnih i tropskih biljaka ondje se nalazio i svojevrsni zoološki vrt sa srnama, paunovima, magarcima i nekim vrstama domaćih životinja. Ispred hotela nalazio se i drveni paviljon namijenjen održavanju zabava i glazbenih večeri, čiji je izgled sačuvan na onodobnim razglednicama. U neposrednoj blizini hotela izgrađeno je 1894. hotelsko kupalište, tzv. Mađarske banje, te pristanište za goste hotela naziva Crni molo, odnosno kako se nazivalo na lokalnom čakavskom narječju *Črni mul*.¹⁴² Pješćana plaža ispod hotela Therapia, iako više ne pripada hotelu, i dalje nosi taj naziv.

Već 1897. građevinsko društvo zapada u financijske teškoće, a hotel kupuje nadvojvoda Josip.¹⁴³ Iste godine zagrebački vjesnik *Vienac* objavljuje članak iz kojeg se daje zaključiti kako sanatorij Therapia uistinu nije dobro poslovao u prvim godinama nakon otvorenja: „*Prodosmo Crikvenicom gdje se je na brdu u gotovoj pustiši kočio ogromni hotel što ga čeka žalosna budućnost da se ispuni prošlogodišnje proročanstvo jednog riječkog odvjetnika da će taj hotel [Therapia] biti za deset godina bez krova. Tada nisam tom gospodinu vjerovao, a sada vidim da će biti tako ako se ne nađe neka obilna tuka pomoćnica ili ako se zgrada ne privede nekakvoj drugačijoj praktičnoj svrsi.*“¹⁴⁴ Druga pak literatura navodi kako nadvojvoda preuzima hotel 1899. godini te kako tu godinu možemo smatrati početnom godinom u modernom zdravstvenom turizmu Crikvenice.¹⁴⁵ Bilo kako bilo, u toj fazi razvoja započinje značajniji interes za zdravstveni i lječilišni turizam u sklopu hotela. Nadvojvoda osniva Hidropatski institut, odnosno službu za hidroterapiju, a kako bi pružao gostima što kvalitetniju uslugu, 1900. poziva u Crikvenicu poljskog profesor i stručnjak za balneologiju, dr. Hansa Ebersa. Istovremeno hotel mijenja ime u hotel Therapia. Četiri godine

¹⁴¹ RADMILA MATEJČIĆ, (bilj. 46), 341.

¹⁴² VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, (bilj. 49), 251.

¹⁴³ VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, (bilj. 49), 252.

¹⁴⁴ IVAN BLAŽEVIĆ, (bilj. 58), 89.

¹⁴⁵ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, MIRJANA KOS, (bilj. 5), 155.

nakon toga, zastupnikom hotela postaje mađarski veleposjednik Alexandar von Csillery koji također dovodi stručno osoblje.¹⁴⁶

Hotel Therapia bio je opremljen najsuvremenijom aparaturom i udovoljavao svim zahtjevima modernog kupališta i lječilišta. Nudile su se kure za mršavljenje, debljanje, odvikavanje, potom rendgenski kabinet kao i dijagnostički centar.¹⁴⁷ Postao je poznat ne samo kao hotel, već se reklamirao putem dnevnog tiska i plakata i kao sanatorij. Sačuvan je plakat na mađarskom jezika s prikazom Crikvenice s morske strane na čijoj se vizuri ističe hotel Therapia. Na plakatu je prikazana i geografska karta koja upućuje kako stići od Budimpešte do Crikvenice. Sve je to činilo hotel najvećim i najotmjenijim ugostiteljskim objektom onoga doba, čiji su gosti bile europske kraljevske i aristokratske obitelji, što je vinulo Crikvenicu u sam vrh europskog turizma na početku 20. stoljeća, privuklo druge strane investitore i dalo polet daljnjem razvoju arhitekture.¹⁴⁸

6.2. Hotel Miramare

Zahvaljujući sanatoriju Therapija, Crikvenica je postala poznata kao znamenito balneološko središte. Navedena činjenica privukla je u grad 1905. Mađare Josipa Bekesyja i Kolomana Rimanoczyja. Dvojac je odlučio tik uz more, na mjestu gdje su se račvali obalni put i cesta koja je vodila prema Therapiji, sagraditi novo svratište i lječilište koje bi pariralo Therapiji. U Državnom arhivu u Rijeci sačuvana je detaljna dokumentacija koja prati gradnju hotela, a koju prenosi i Radmila Matejčić u članku o počecima izgradnje balneološke arhitekture u Crikvenici, objavljenom 1985., i koja omogućuje rekonstrukciju povijesti Miramarea.

Molba za gradnju hotela podnesena je 26. kolovoza 1905., a zavedena je u Kotarskoj oblasti Crikvenica 29. kolovoza iste godine. Investitori su u molbi tražili što brže odobrenje, kako bi realizacija mogla započeti već u rujnu. Istim dokumentom garantirali su gradnju kamenom i opekom. Istodobno prednost i nedostatak položaja hotela Miramare je smještaj uz samu prometnicu. Iako je iz toga razloga bio pristupačniji i bliži strogom centru grada nego Therapia, nije bilo mjesta za terasu ispred hotelske zgrade, stoga su vlasnici bili primorani

¹⁴⁶ VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, (bilj. 49), 252.

¹⁴⁷ VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, (bilj. 49), 252.

¹⁴⁸ Crikvenica 1893.-1933.: Spomenica morskog kupališta i klimatskog lječilišta Crikvenice četrdesetgodišnjeg razvoja, (bilj.41)

tražiti dozvolu za korištenje prostora što ga je od hotela dijelila cesta, u svrhu postavljanje terase s tendom.¹⁴⁹

Dana 4. rujna 1905. godine odlučeno je kako nema primjedbe za gradnju hotela, uz uvjet da se poštuje građevni pravac uz cestu. Također zaključeno je kako su tende pred hotelom prethodno odobrene hotelu Crikvenica i Hotelu nadvojvotkinje Klotilde, restoranu Crnković i kavani u Crikvenici te kako nema razloga da isto ne bi bilo dopušteno i hotelu Miramare. Zahtijevalo se samo da tenda bude „ukusna“ i da se javni bunar koji se nalazio na tom mjestu preseli.¹⁵⁰ Dana 5. rujna 1905. Općinsko Poglavarstvo u Crikvenici izdalo je dozvolu za gradnju trokatnog svratišta koji će nositi naziv Miramare. Projektant je prema dokumentaciji morao ostaviti dva metra širine prostora između vile Mira i novog hotela, kao i sedam metara slobodne ceste između hotela i parka.¹⁵¹

Izgradnja hotela trajala je nepunih godinu dana, što znamo jer je u lipnju 1906. jedan od investitora, Koloman Rimanoczy zatražio od Kotarske oblasti dozvolu za useljenje. Potom je Kotarska oblast 15. lipnja 1906. na teren poslala komisiju za očevid kako bi utvrdili je li građevina uistinu sprema za useljenje. Tim povodom zaključuju kako je „zgrada dovršena, suha i potpuno prikladna za stanovanje.“¹⁵² Originalni nacrti hotela nisu sačuvani te se ne može pouzdano odrediti tko je bio arhitekt. Kao mogući projektanti u literaturi se najčešće navode Koloman Rimanoczy, jedan od investitora, ujedno i arhitekt iz Velikog Varadina te izvjesni arhitekt Schlosser, čije se ime spominje u dokumentima vezanim uz hotel Miramare.¹⁵³

Hotel Miramare imao je 70 soba za smještaj gostiju i bio je tada najsuvremenije opremljen za boravak tijekom cijele godine.¹⁵⁴ Nudio je lječilište opskrbljeno toplom i hladnom, slatkim i slanom vodom i u tu je svrhu postavljen „Diesel motor“ za pumpanje vode iz vodovoda, odnosno iz mora. Uz to, hotel je imao i „dinamo stroj“ koji je proizvodio električnu struju potrebnu za napajanje rasvjete i pokretanje lifta.¹⁵⁵

Postojeći arhitektonski snimak hotela datira u sredinu osamdesetih godina 20. stoljeća te je po svoj prilici napravljen za potrebe obnove hotela nakon požara. U rasporedu unutrašnjeg prostora i dalje je prisutna strogoća historicizma. Oko uskog, dugačkog hodnika sa svake strane raspoređene su sobe s lođama, dok zajednička katna prostorija nije bila

¹⁴⁹ RADMILA MATEJČIĆ, (bilj. 46), 344.

¹⁵⁰ RADMILA MATEJČIĆ, (bilj. 46), 337.

¹⁵¹ RADMILA MATEJČIĆ, (bilj. 46), 337.

¹⁵² RADMILA MATEJČIĆ, (bilj. 46), 337.

¹⁵³ LJILJANA SLADONJA, RADOVAN OŠTRIĆ, (bilj. 106), 12.

¹⁵⁴ LJILJANA SLADONJA, RADOVAN OŠTRIĆ, (bilj. 106), 5.

¹⁵⁵ RADMILA MATEJČIĆ, (bilj. 46), 337.

predviđena. Vestibul hotela, iz kojeg glavni komunikacijski pravci vode prema stepeništu, recepciji, restoranu i kavani, relativno je mali.¹⁵⁶ Restoran i kavana nalazili su se u prizemlju hotela, ali obzirom na današnje derutno stanje Miramarea, o njihovoj unutrašnjoj dekoraciji saznajemo samo iz starijih izvora. Tako Radmila Matejčić opisuje da su „ukrašeni po stropovima maštovitim repertoarom prostudiranih grupa cvjetova izvedenih u divnoj štukaturi. Tome pridonose rasvjetna tijela koncipirana više geometrijski, što navodi na njihovu bečku provenijenciju. U svakom slučaju hotelska je zgrada živ organizam daleko od strogosti i hladnoće...”¹⁵⁷ Ograda stubišta bila je napravljena od kovanog željeza, s elementima secesijskog uređenja prostora, s drvenim rukohvatom, a ista je kombinacija elemenata korištena i za ogradu balkona na pročelju drugog kata.¹⁵⁸

Pročelje građevine prati i prilagođava se zavojitoj ulici tako da stoji asimetrično u odnosu na obalu. U stilu gradnje uočavamo pomake u odnosu na prethodna zdanja karakterizirana historicističkom dekoracijom pročelja i prostornom koncepcijom. Arhitekt Miramarea zamislio je novu građevinu u tada aktualnom stilu bečke secesije. To je vidljivo u korištenju stakla i kovanog željeza kao građevnog materijala. Radmila Matejčić navodi: „*Naturalističke crte Secesije su na dva kata pročelja hotela ograničene na prikazivanju cvijeća, vitica, nepravilno uvijenih rešetki, ornamenata na glavicama stupova na balkonima.*“ Unatoč tome, dodaje kako arhitekt ipak nije uspio nadići elemente historicizma čvrsto ukorijenjene u tradiciju bečke i budimpeštanske škole: „...*masa hotela nema trodimenzionalna svojstva arhitekture Secesije, nedostaje mu ekspresije...*“

Izvorni izgled pročelja poznat je s nekoliko fotografija i razglednica. Prizemlje je otvoreno lučnim prolazima, a od prvog kata dijeli ga vegetabilnim motivima dekoriran vijenac. Prvi i drugi kat vertikalno su povezani neprekinutim pilastrom, a monotonija pročelja razbijena je izmjenom pravokutnih i polukružnih otvora balkona i lođa. Na središnjem dijelu drugoga kata nalazila se secesijski oblikovana ograda od kovanog željeza s drvenim rukohvatom.¹⁵⁹ Pilastri završavaju skulpturskom dekoracijom s motivima sirene i morskih nemani, koja ujedno čini i dio betonske ograde terase trećeg kata. Šezdesetih godina prošlog stoljeća zgrada je stradala u požaru, pri čemu je uništena originalna atika kojom je bilo zaključeno krovništvo.¹⁶⁰ U konzervatorskoj studiji hotela Miramare naglašava se šteta koja je načinjena pregradnjom atike, jer bi u suprotnom Miramare bio, uz hotel Kvarner u Opatiji,

¹⁵⁶ RADMILA MATEJČIĆ, (bilj. 46), 344.

¹⁵⁷ RADMILA MATEJČIĆ, (bilj. 46), 344.

¹⁵⁸ LJILJANA SLADONJA, RADOVAN OŠTRIĆ, (bilj. 106), 37.

¹⁵⁹ LJILJANA SLADONJA, RADOVAN OŠTRIĆ, (bilj. 106), 35.

¹⁶⁰ LJILJANA SLADONJA, RADOVAN OŠTRIĆ, (bilj. 106), 34.

jedini hotelski objekt toga doba koji je u potpunosti sačuvao svoj originalni izgled i prvotnu namjenu.¹⁶¹

U vodiču Roka Jokovića na desetoj stranici objavljena je reklama za hotel Miramare, a u tekstu stoji: „Svratište „MIRAMARE“ Cirkvenica: Hotel san 70 moderno uredjenih i svim komfortom opskrbljenih soba s krasnim izravnim pogledom na more. Leži uz sjenovit kupališni perivoj između dvaju kupališta, a via à vis moderno uredjenog pješčanog-sunčanog kupališta sa šatorima. Sve sobe s morske strane imaju balkone i terase. Svratište ima pompozno uredjenu restauraciju i konvezzracioni salon. – Lift. – Električna rasvjeta. – Vodovod s izvrsnom gorskom vodom. – Izvrsna magjarska kuhinja. Moderno uredjen Hidroelektro-treapeutički zavod.“¹⁶²

Godine 1917., dana 23. rujna, Bela Rimanoszy, brata investitora Kolomana Rimanoszyja, za šesto tisuća kruna prodaje hotel Miramare Hrvatskoj zemaljskoj banci.¹⁶³

Iako izlazi iz vremenskih okvira ovoga rada, potrebno je reći nekoliko riječi o današnjem stanju hotela Miramare, kako bi se skrenula pažnja na nebrigu za ono što baštinimo. Današnje stanje hotela ne daje naslutiti njegov nekadašnji značaj. O vrijednosti arhitekture hotela Miramarea svjedoči i njegov status kulturnog dobra u registru nepokretne kulturne baštine Republike Hrvatske.¹⁶⁴ Uz hotel Therapia, Miramare predstavlja „povijesni spomenik turističkog graditeljstva u Hrvatskom primorju“, a u registar je upisan 5. prosinca 1974.¹⁶⁵ Još 1960. u interijeru hotela bio je gotovo u potpunosti sačuvan originalni namještaj, no ubrzo je rasprodan i zamijenjen novim. Inventarizacija provedena 1986. evidentirala je tek nekoliko komada izvornog namještaja.¹⁶⁶ Novi List redovito je godišnje obavještavao o neuspješnim pokušajima prodaje hotela. Naime članak iz 2014. godine spominje kako je prije nešto manje od desetljeća krenula ambiciozna obnova hotela od strane austrijskih vlasnika hrvatskog porijekla. Trebalo je to biti suvremeno opremljeno zdanje s pet zvjezdica u kojem se nudi wellness, fitness i konferencijska dvorana. Rekonstrukcija je uključivala i gradnju aneksa, ali sve je stalo sredinom 2007. Aneks do danas nije dovršen, a od njega su ostale samo žice pa se Miramare u novinama opisivao kao „oronuli stari objekt i gradilište iz kojeg

¹⁶¹ LJILJANA SLADONJA, RADOVAN OŠTRIĆ, (bilj. 106), 49.

¹⁶² ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 10.

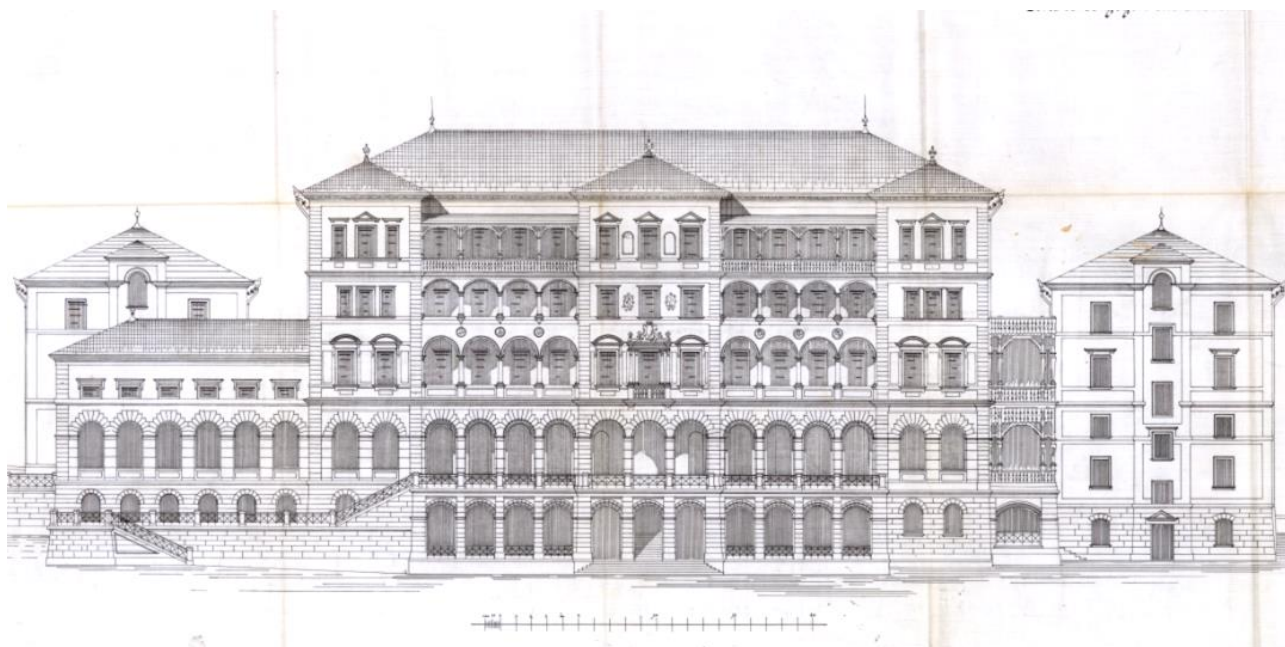
¹⁶³ LJILJANA SLADONJA, RADOVAN OŠTRIĆ, (bilj. 106), 6.

¹⁶⁴ Ministarstvo kulture, kulturna baština – registar kulturnih dobara (<http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=278668664>), pristupljeno 19.7.2017.)

¹⁶⁵ LJILJANA SLADONJA, RADOVAN OŠTRIĆ, (bilj. 106), 48.

¹⁶⁶ LJILJANA SLADONJA, RADOVAN OŠTRIĆ, (bilj. 106), 51.

vire žice“¹⁶⁷ Do pozitivnog pomaka došlo je tek 21. srpnja ove godine, kada je Miramare putem elektroničke javne dražbe prodan zagrebačkoj tvrtki Invest Consult, vlasnika Gojka Ostojića. Procijenjena vrijednost ovog kulturnog dobra na atraktivnoj i za turističke prilike pogodnoj lokaciji iznosila je 25 320 000 (dvadeset pet milijuna i tristo dvadeset tisuća) kuna. Unatoč tome, hotel je prodan za 12 690 000 (dvanaest milijuna i šesto devedeset tisuća) kuna. Novi vlasnik izjavio je kako će od derutnog zdanja napraviti najljepši hotel na crikveničkoj rivijeri, pritom poštujući zahtjeve konzervatora. U narednim godina predstoji nam vidjeti hoće li se ti planovi ostvariti te hoće li hotelu Miramare biti vraćen nekadašnji izgled i značaj.¹⁶⁸

Slika 43. S. Höfler, nacrt za Hotel nadvojvode Josipa (Therapia), 1893., (Izvor: Hrvatski državni arhiv)

¹⁶⁷ Anto Ravlić, Nekad ponos, sad ruglo: Hotel Miramare danas na javnoj dražbi, Novi List, 26.11.2014. (http://www.novilist.hr/Vijesti/Regija/node_1589/Nekad-ponos-sada-ruglo-Hotel-Miramare-danas-na-javnoj-drazbi?meta_refresh=true , pristupljeno 19.7.2017.)

¹⁶⁸ Orjana Antešić, Prodan legendarni crikvenički hotel: Miramare 'otišao' za 12,69 milijuna kuna, Novi List, 22.07.2017. (http://novilist.hr/Vijesti/Hrvatska/Prodan-legendarni-crikvenicki-hotel-Miramare-je-otisao-za-12-69-milijuna-kuna?meta_refresh=true , pristupljeno 22.07.2017.)

Slika 44. Reklamni plakat hotela Therapia, 1910., (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

Slika 45. Ulaz u hotel Therapia, oko 1913., (Izvor: ROKO JOKOVIĆ, Morsko kupalište i zimsko klimatičko lječilište Crikvenica: vodič kroz Crikvenicu i okolicu, Crikvenica, 1913.)

Slika 46. Ulaz u hotel Therapia, 2017., fotografija: Lea Knežević

Slika 47. Hotel nadvojvode Josipa (Therapia), Terapijski perivoj i švicarski paviljon, 1897., razglednica (Izvor: VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIC, Počeci i razvoj talasoterapije i zdravstvenog turizma u Crikvenici, u: *Acta med-hist Adriat*, 4 (2006.))

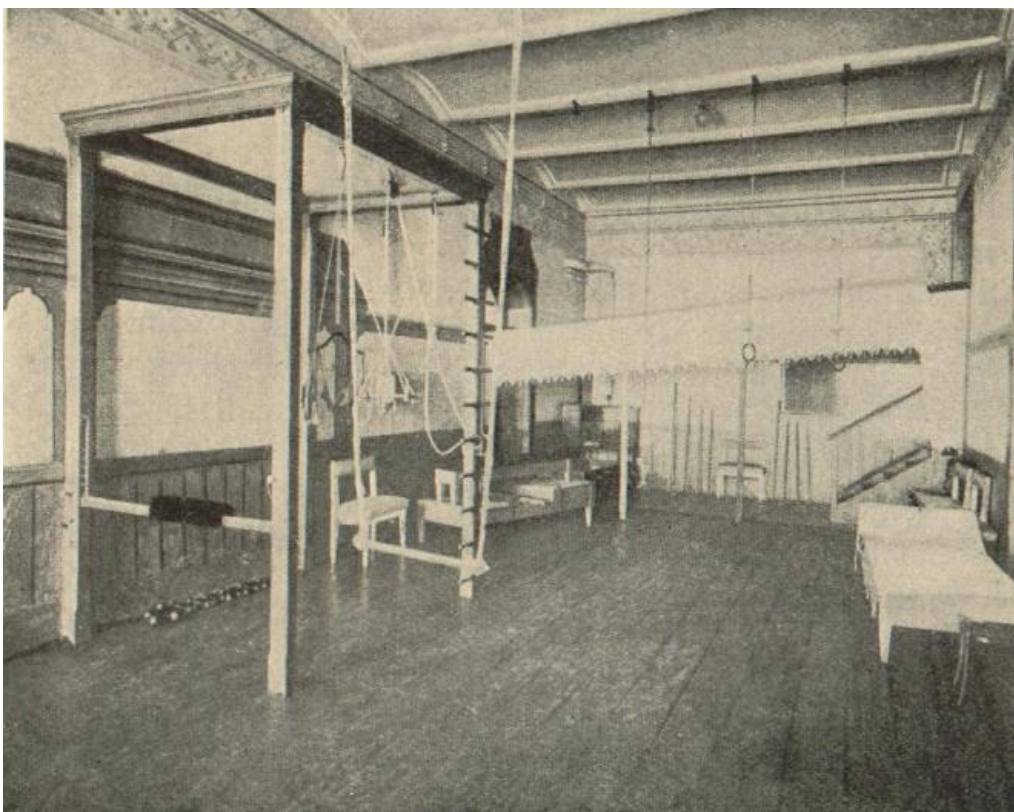
Slika 48. Pristanište Crni mol, pogled na hotel Therapia i Terapijski perivoj, 1907., razglednica, (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

Slika 49. Hotel Therapia, prije 1914., razglednica (Izvor: <http://www.lokalpatrioti-rijeka.com/forum/viewtopic.php?p=86193>, pristupljeno 3.8.2017.)

Slika 50. Hotel Therapia, 2017., vidljive promjene na središnjem rizalitu, (Izvor: http://www.kvarner.hr/en/tourism/discover_kvarner/about_kvarner/only_in_the_kvarner_region/a_long_tradition, pristupljeno 3.8.2017.)

Slika 51. Soba za tjeleovježbu u hotelu Therapia, (Izvor: Crikvenica 1893.-1933.: Spomenica morskog kupališta i klimatskog lječilišta Crikvenice četrdesetgodišnjeg razvoja, (ur.) prof J. Župan, 1933.)

Slika 52. Salon za razgovore u hotelu Therapia, (Izvor: Crikvenica 1893.-1933.: Spomenica morskog kupališta i klimatskog lječilišta Crikvenice četrdesetgodišnjeg razvoja, (ur.) prof J. Župan, 1933.)

Slika 53. Pogled na hotel Miramare iz Kupališnog perivoja, 1914., razglednica, (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

Slika 54. Hotel Miramare, prije 1914., razglednica, (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

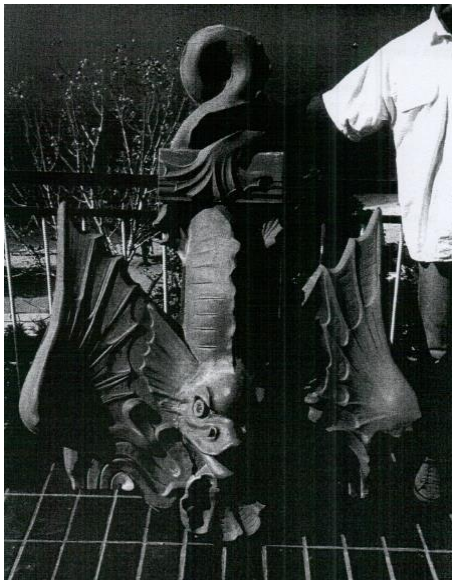
Slika 55. **Hotel Miramare, početak Kupališnog perivoja**, vidljiva natkrivena terasa, (Izvor: <http://www.lokalpatrioti-rijeka.com/forum/viewtopic.php?f=205&t=1615&start=45>, pristupljeno 3.8.2017.)

Slika 56. **Salon za razgovore u hotelu Miramare**, (Izvor: Crikvenica 1893.-1933.: Spomenica morskog kupališta i klimatskog lječilišta Crikvenice četrdesetgodišnjeg razvoja, (ur.) prof J. Župan, 1933.)

Slika 57. Vestibul hotela Miramare, (Izvor: <http://www.lokalpatrioti-rijeka.com/forum/viewtopic.php?f=205&t=1615&start=15>, pristupljeno 3.8.2017.)

Slika 58. Detalji dekoracija pročelja hotela Miramare, sirena i morska neman, (Izvor: LJILJANA SLADONJA, RADOVAN OŠTRIĆ, Konzervatorske studije za hotel „Miramare“ u Crikvenici, Rijeka, listopad 2006.)

Slika 59. Hotel Miramare, 2017., fotografija: Lea Knežević

Slika 60. Miramare i početak Kupališnog perivoja, 2017., fotografija: Lea Knežević

7. GRADSKA KUPALIŠTA

Prvo morsko kupalište u Europi podignuto je krajem 18. stoljeća u Brightonu u Engleskoj. Iako su dobrobiti vode za čovjeka bila poznate još od prapovijesti, tek tada započinje praksa kupanja u moru, koja je bila dostupna samo aristokraciji. U početku se kupalo u prirodnim termalnim vrelima, mineralnim vodama i jezerima, no ubrzo more preuzima primat po pitanju kupališnih odredišta. S razvojem kopnenog, u prvom redu željezničkog, i pomorskog prometa, kupanje postaje dostupnije i drugim slojevima stanovništva. Prvo kupalište na Jadranu sagrađeno je u Trstu 1820., a Rijeka je svoje prvo kupalište dobila 1841. Nakon dovršetka izgradnje pruge Budimpešta – Karlovac – Rijeka te nakon što se Mađarski pomorski gubernij proširio od Rijeke do Karlobaga, područje sjevernog Jadrana postaje omiljeno odmorište i lječilište Austro-Ugarske Monarhije i unutar nekoliko desetljeća ondje niče niz organiziranih kupališta.¹⁶⁹

More je prvenstveno bilo cijenjeno zbog ljekovitosti i zdravstvenih razloga, a užitak kupanja u moru bio je tek na drugom mjestu. Stoga su lječilište i kupalište nedjeljive odrednice kada govorimo o temi organiziranih kupališta. Veliku ulogu tu su ponovno odigrali putopisci, liječnici i ostali stručnjaci koji su putem publikacija hvalili klimatske i prirodne osobitosti Hrvatskog primorja.¹⁷⁰ Posebnu važnost imala je tada rastuća popularnost talasoterapije, pa Ivan Dežman (1841.-1873.) 1869. u tekstu *U horu kupanja* za časopis *Vienac* preporuča kupanje u moru, na otvorenome zbog gibanja mora, odnosno valova, ali i zbog slobodno kretanja tijela u mora i općenito pojedinca u društvu, što povoljno djeluje na psihičko stanje čovjeka.¹⁷¹ „Društvo za promet stranaca u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji“ 1914. izdaje priručnik o kupalištima, lječilištima i ljetovalištima u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, gdje se spominju primorski gradovi Bakar, Kraljevica, Crikvenica, Selce, Novi Vinodolski, Senj i Karlobag. Crikvenicu se opisuje kao „*morsko kupalište i zimsko klimatičko lječilište, biser hrvatske obale Jadranskog mora, leži 33 km jugoistočno od Rijeke na podnožju brežuljaka u morskom otvoru gornjeg dijela Vinodola, a zaprema 3 km zelene hladovite morske obale, koja pokazuje sve osebnosti sredozemne flore. (...) Crikvenica je jedino bliže kupalište na Jadranskom moru sa moderno uređenim pješčanim kupkama. Morsko dno naplavljeno je finim sitnim pjeskom, a more na 200 do 300 m od obale tako plitko*

¹⁶⁹ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, MIRJANA KOS, (bilj. 5), 11.

¹⁷⁰ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, MIRJANA KOS, (bilj. 5), 17.

¹⁷¹ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, MIRJANA KOS, (bilj. 5), 18.

*i čisto, da se djeca bez nadzora kupati mogu.*¹⁷² Opatija i Crikvenica razvile su se kao prestižna odredišta u koja su pristizali uglavnom stranci, dok su druga mjesta Jadranske obale bila dostupnija domaćem stanovništvu.¹⁷³

Pred sam početak Prvog svjetskog rata u hotelu San Marino u Novom Vinodolskom, održana je skupština na kojoj je utemeljen Savez hrvatskih kupališta na Jadranskom moru. No, nije obuhvaćao cijelo područje Jadrana, što bi se iz naziva dalo zaključiti, već samo područje istočnog Jadrana, odnosno Hrvatskog primorja. Savez je objedinjavao Crikvenicu, Selce, Novi Vinodolski, Senj i Jablanac.¹⁷⁴

7.1. Kupališna arhitektura - tipologija kupališnih građevina

Tipologija i način gradnje kupališne arhitekture na Jadranu, ali i cijelom Mediteranu, proširili su se iz Engleske, zemlje koju smatramo i ishodištem prakse kupanja u moru. Drvenim kabinama za kupanje prethodile su takozvane kupalište naprave i gatovi za vezivanje brodova. Kupališne naprave bile su drvene kućice smještene na zaprežna kola, a sa stražnje strane imale su stepenice za spuštanje u more. S druge strane, gatovi su u izvornom smislu imali funkciju osiguravanja dovoljne dubine mora za pristajanje broda, a s vremenom se počinju popunjavati različitim sadržajima poput šetnica, paviljona za zimske vrtove, glazbena događanja, zabave i slično. Spojem kupališne naprave i gata nastala je specifična i prepoznatljiva arhitektura kupališta, čija se invencija pripisuje londonskom arhitektu Eugeniusu Birchju.¹⁷⁵

Kupališta su najčešće bila formirana kao longitudinalna arhitektonska zdanja. Za obale Baltičkog i Sredozemnog mora karakteristična su kupališta položena okomito u odnosu na obalu, dok su kupališta na Jadranu, po uzoru na ono u Riminiju, građena paralelno s morskom obalom.¹⁷⁶ Centralni dio kupališne građevine bio je središnji istaknuti rizalit u kojem su se nalazili restoran i kavana, a često je imao i terasu na strani okrenutoj prema moru. Bočna krila bila su niža i manja od središnjeg rizalita te su u njima bili smješteni popratni sadržaji poput sanitarija, tuševa, trgovima i praonica rublja. U nastavku bočnih krila nizale su se, odvojene

¹⁷² Kupališta, lječilišta i ljetovališta u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, izdavač: Društvo za promet stranaca u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1914.

¹⁷³ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, MIRJANA KOS, (bilj. 5), 19.

¹⁷⁴ IVAN BLAŽEVIĆ, (bilj. 58), 183.

¹⁷⁵ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, MIRJANA KOS, (bilj. 5), 19.

¹⁷⁶ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, MIRJANA KOS, (bilj. 5), 32.

muške i ženske, kabine za presvlačenje.¹⁷⁷ Po pitanju stila, tipologija je varirala. Za područje Crikvenice i Vinodola, karakteristična je kupališna arhitektura izvedena u stilu historicizma.¹⁷⁸

Ponegdje su kupališta bila zidana ili izvedena u armiranom betonu, primjerice u Senju ili Quitta u Opatiji, no većina ih je bila od drva, uključujući i sva kupališta izgrađena u Crikvenici.¹⁷⁹ Takva stara drvena kupališta danas nisu sačuvana, djelomično je to zbog same prirode i fizičkih karakteristika materijala od kojeg su sačinjena, a djelomično zbog napuštanja takve tipologije gradnje u korist suvremenijih metoda i materijala. Drvena kupališta zapuštena su u drugoj polovici 20. stoljeća, što je dovelo do propadanja i nestajanja. Angiolina u Opatiji bilo je posljednje takvo kupalište na ovim prostorima, a izgorjelo je u požaru 1989.¹⁸⁰

7.2. Organizirana turistička djelatnost i crikvenička kupališta

Kako bi se realizacija kupališnih građevina u primorskim mjestima što uspješnije i organiziranije odvijala, osnivaju se Dionička društava za izgradnju kupališta i Društava za poljepšavanje mjesta, te nešto kasnije Lječilišna povjerenstva.¹⁸¹ Njihov je primarni cilj bila izgradnja kupališta i poboljšanje estetskih karakteristika grada. Crikveničko društvo za izgradnju kupališta „*Josip Holub et Consorten*“ osnovano je 1887., a Društvo za poljepšavanje mjesta 1898. Članovi društva bili su pojedinci koji su znali prepoznati potencijal i uvidjeli mogućnost za razvoj njegovanjem balneološkog turizma. Oni su otkupljivali parcele uz obalu, što im je osiguravalo atraktivne i privlačne pozicije za smještaj kupališne arhitekture i ostalih popratnih sadržaja.¹⁸² U Crikvenicu, osim nekoliko lokalnih pojedinaca, ulažu i mađarski investitori.¹⁸³ Svako društvo donosilo je i svoj pravilnik, koji se temeljio na znanstvenim istraživanjima o klimatskim i balneološkim karakteristikama pojedinog grada ili mjesta. Pravila crikveničkog društva naglašavala su „*da će mjesto nadasve nastojati da u njemu i okolici ostane sačuvan narodni izričaj i nošnja, jezik i običaji, građevni slog te glazba i pjesma.*“¹⁸⁴

¹⁷⁷ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, MIRJANA KOS, (bilj. 5), 33.

¹⁷⁸ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, MIRJANA KOS, (bilj. 5), 35.

¹⁷⁹ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, MIRJANA KOS, (bilj. 5), 34.

¹⁸⁰ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, MIRJANA KOS, (bilj. 5), 8.

¹⁸¹ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, MIRJANA KOS, (bilj. 5), 36.

¹⁸² JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, MIRJANA KOS, (bilj. 5), 153.

¹⁸³ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, MIRJANA KOS, (bilj. 5), 22.

¹⁸⁴ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, MIRJANA KOS, (bilj. 5), 23.

Prvo organizirano gradsko kupalište sagrađeno je 1888. Društvo „*Josip Holub et Consorten*“ 1887. otkupljuje dio obale uz naselje Petak i godinu dana kasnije, 1888., ondje uređuju kupalište sa 16 kabina.¹⁸⁵ Stoga se godina 1888. smatra službenim početkom organiziranog turizma u Crikvenici.¹⁸⁶ Kupalište je bilo poznato pod nazivom „Banje poli Vrutka“.¹⁸⁷ Vinodol je kraj bogat izvorima pitke vode te se toponim Vrutak, u značenju vrela, mjesta gdje voda izlazi na površinu, spominje još u darovnici Nikole IV. pavlinskom redu.¹⁸⁸ Pretpostavlja se da je taj naziv nosio jedan od rukavaca Dubračine. Godine 1893., na poticaj Općinskog zastupstva kupalište „Banje poli Vrutka“ se proširuje. Julija Lozzi Barković i Mirjana Kos navode kako je imalo šesnaest kabina, dok Ljiljana Vegrin piše kako je nakon proširenja kupalište imalo dvadeset i šest kabina. Ono je bilo u funkciji do 1911.¹⁸⁹ Bili su to tek skromni počeci, no njihovo uspješno poslovanje dalo je poticanja za daljnja ulaganja u izgradnju crikveničkih kupališta.

Isto dioničko društvo, ovaj put uz pokroviteljstvo nadvojvode Josipa, 2. srpnja 1891. polaže kamen temeljac za novo kupalište, ovaj puta većih razmjera.¹⁹⁰ Gotovo istovremeno se u neposrednoj blizini kupališta počeo graditi monumentalni sanatorij Therapia, čiju je gradnju također financiralo društvo „*Josip Holub et Consorten*“ Prema popisu личности koje su prisustvovalе vidljivo je da je bila riječ o važnom događaju. Svečanost je pratila riječka štampa, čiji sadržaj prenosi Radmila Matejčić: „*Jučer u dva poslijepodne bila je u Crikvenici svečanost polaganje prvog kamena banjske građevina već prije projektirane. Iz Rijeke je parobrodom 'Dalj' stigao Njegova Visost Nadvojvoda Josip u pratnji bana Hrvatske Khuena Hedervaryja, ministra za Hrvatsku Josipovića i riječkog guvernera grofa Augusta Zichyja. (...) U dva sata svi su se uputili na mjesto gdje se treba graditi zgrada, a od središta Crikvenice oko tisuću koraka. Načelnik Crikvenice Potočnjak i župnik Car održali su govore na koje je Nadvojvoda odgovorio hrvatski.*“¹⁹¹ Radmila Matejčić također prenosi i sadržaj pisma kojeg je nadvojvoda uputio županu Đuri Stipetiću, iz kojeg se iščitava kako je županija podupirala razvoj crikveničkih kupališta i lječilišta, ali i oduševljenje domaćeg stanovništva zbog opće koristi koje taj razvoj donosi: „*Prilikom svečanosti postavljanja kamena temeljca morskog kupališta u Crikvenici bio sam s iskrenim veseljem iznenađen koliko su pučanstvo rečene općine, toliko i komitet, oduševljeni idejom, ne samo radi opće koristi već i radi*

¹⁸⁵ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, MIRJANA KOS, (bilj. 5), 153.

¹⁸⁶ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94) , 11.

¹⁸⁷ MARTINA BAŠIĆ, (bilj. 7), 5

¹⁸⁸ IVO MILEUSNIĆ, (bilj. 26), 20.

¹⁸⁹ MARTINA BAŠIĆ, (bilj., 7), 24.

¹⁹⁰ RADMILA MATEJČIĆ, (bilj. 46), 326

¹⁹¹ RADMILA MATEJČIĆ, (bilj. 46), 327.

*rodoljubne dobrobiti da ulože sredstva za ostvarenje te zamisli. Uspjeh proizlazi iz suradnje s Vašim Gospodstvom. Zahvaljujem Vam se kao protektor kupališta moleći da i dalje unapređujete tu ideju. 6. Srpnja 1891. Nadvojvoda Josip.*¹⁹²

Kupalište, u narodu poznato kao „Mađarske/ Hrvatske banje“, dovršeno je u periodu od tri godine i otvoreno 24. lipnja 1894.¹⁹³ U ovom slučaju u literaturi se javlja polemika oko naziva dotičnog kupališta. Naime, Julija Lozzi Barković i Mirjana Kos u knjizi Kvarnerska kupališna baština nazivaju ga Mađarske/Hrvatske banje, što bi podrazumijevalo da su oba imena označavala isto kupalište. S druge strane, Ljiljana Vegrin ističe kako se ovdje spomenuto kupalište nazivalo samo „Mađarske banje“, dok se pod „Hrvatske banje“ mislilo na nešto kasnije otvoreno Općinsko kupalište. Time se naglašavala razlika između elitnog, privatnog kupališta podignutog mađarskim investicijama, i javnog kupališta izgrađenog općinskim novcem.¹⁹⁴ Datum otvorenja kupališta uzima se kao službeni početak rada Klimatskog lječilišta i kupališta u Crikvenici. Kupalište je imalo sto kabina, podijeljenih u dva kraka s odvojenim muškim i ženskim dijelom.¹⁹⁵ Tipologija gradnje istovjetna je onoj prisutnoj na ostalim jadranskim kupalištima. Kao građevni materijal korišteno je drvo, a okosnicu čini središnji istaknuti rizalit. Na centralnom dijelu nalazila se i prostrana terasa poduprta stupovima u moru. Sa svake strane toga rizalita simetrično su se protezala bočna krila s kabinama za presvlačenje i ophodnim balkonima okrenutim prema moru. U bočnim krilima nalazili su se brijačnica, praonica rublja i tuševi, a u središnjem restoran.¹⁹⁶ Prema nekim podacima, kupalište je dnevno posjećivalo 250 kupaca.¹⁹⁷ Nakon što je izgrađen hotel Therapia, javila se potreba i za vlastitim pristaništem za goste hotela pa se uz „Hrvatske Banje“ uređuje mjesto za prihvat manjih parobroda koje se naziva Crni molo, odnosno kako ga se nazivalo na lokalnom čakavskom narječju *Črni mul*.¹⁹⁸

Na poticaj domaćeg stanovništva, uključujući Ivana Polića, Ivana Skomeržu Mlađeg i Milana Ključeca, osnovano je 1898. „Društvo za unapređenje i poljepšavanje Crikvenice i okolice“. Društvo je odmah krenulo u izgradnju novog Općinskog kupališta. Ono se nalazilo na najprometnijem putu crikveničke obale, odmah uz netom obnovljeni obalni put te je imalo sto kabina.¹⁹⁹

¹⁹² RADMILA MATEJČIĆ, (bilj. 46), 328.

¹⁹³ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, MIRJANA KOS, (bilj. 5), 153.

¹⁹⁴ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94), 115.

¹⁹⁵ RADMILA MATEJČIĆ, (bilj. 46), 330.

¹⁹⁶ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, MIRJANA KOS, (bilj. 5), 153.

¹⁹⁷ IVAN BLAŽEVIĆ, (bilj. 58), 77.

¹⁹⁸ VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, (bilj. 49), 251.

¹⁹⁹ MIRKO KLEKOVIĆ, (bilj. 24)

Od 1905. uvedena je u Crikvenici boravišna i kupališna pristojba.²⁰⁰ Bili su je dužni plaćati svi koji se duže od 48 sati zadrže u Crikvenici, a od plaćanja su bili oslobođeni lokalni stanovnici i njihova bliža rodbina, diplomirani liječnici, oni koji su u Crikvenici po službenom nalogu, posluga, siromasi te namještenici Ladislavova dječjeg doma, Češke kolonije i sva djeca koja u Crikvenici borave radi liječenja.²⁰¹ Taksa se plaćala za lječilište i za glazbu, u mjesecima kada je glazba svirala. Lječilišno povjerenstvo pristojbe je ubiralo od stanodavaca, koji su bili dužni prijaviti i odjaviti goste i sukladno tome plaćati taksu.²⁰²

Godine 1906. Crikvenica je, prema Zakonu o zdravstvu od 25. ožujka 1906., službeno proglašena „morskim kupalištem i klimatskim lječilištem“²⁰³ Iste godine „Društvo za unapređenje i poljepšavanje Crikvenice i okolice“ prestaje s radom, a njegovu ulogu i funkciju preuzima novoosnovana Lječilišna komisija, koja dvije godine kasnije mijenja naziv u Lječilišno povjerenstvo.²⁰⁴ Kako bi stekla tu titulu, Crikvenica je, kao i ostala mjesta koja su postala „banjsko i klimatsko lječilište“, morala dokazati kako ima dovoljno smještajnih kapaciteta za smještaj gostiju koji pristižu te kako istima može osigurati prehranu. Nadalje u mjestu je morao postojati liječnik i ljekarna. Svako kupalište bilo je obavezno imati cjenik s navedenim cijenama sobe, hrane i pića. Osim toga, važna je bila i urednost mjesta, udobnost, ambijent i organizacija zabavnih aktivnosti.²⁰⁵ Tako je primjerice 1909. Lječilišna komisija priredila međunarodni plivački maraton s rutom od Crikvenice do susjednog Šila.²⁰⁶ Ta je manifestacija postala tradicija te se održava i danas u sklopu proslave dana Grada Crikvenice. Uz to, sigurnost posjetitelja bila je od velike važnosti. Stoga su se pisale i objavljivale upute o kupanju. „*Prvo, što se osjeti, kad se tijelo umoči u more, jest čuvstvo zime, no to je maleno i kratkotrajno zbog razmjerno visoke temperature mora. Osim toga mnogi osjeti neku tjeskobu i posuspješno kucanje srca, ali i to ubrzo prestane, i čovjek se očuti svježim i zadovoljnim. Najprikladnije doba za kupanje jest od 9 do 12 sati prije podne i po podne od 4 do 6 sati, dakle poslije probave.*“²⁰⁷ Savjetuje to Roko Joković u svom kratkom priručniku, objavljenom upravo u Crikvenici. Nadodaje kako oni osjetljivi moraju pomalo i postepeno ulaziti u more, oni „uzrujanjani duševno ili od pića“ ne smiju se kupati. Također je zanimljiv

²⁰⁰ VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, (bilj. 49), 251.

²⁰¹ Pravilnik za morsko kupalište i klimatičko lječilište Crikvenica u Hrvatskom primorju, izdavač: Hrvatska tiskara D.D., Zagreb, 1911., članak 26.

²⁰² Pravilnik za morsko kupalište i klimatičko lječilište Crikvenica u Hrvatskom primorju, (bilj. 59.), članak 26.

²⁰³ MILAN KLEKOVIĆ, (bilj. 24)

²⁰⁴ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94), 18.

²⁰⁵ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, MIRJANA KOS, (bilj. 5), 38.

²⁰⁶ IVAN BLAŽEVIĆ, (bilj. 58), 134.

²⁰⁷ ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 59.

podatak da se ne preporuča nikome ostati u moru preko 30 minuta, optimalno je 5-10 minuta, a dovoljno je kupati se jednom dnevno.²⁰⁸

Godine 1910. izgrađuje se još jedno kupalište koje se proteže od kupališnog parka do Crnog mola. Riječ je o velikom pješčanom kupalištu koje je postalo izrazito popularno zbog plitkog mora i finog pijeska te je kao takvo bilo pogodno za obitelji s djecom.²⁰⁹ Još je Johannes Frischauf, i prije negoli je kupalište uopće bilo planirano, u prvom turističkom vodiču po Crikvenici spominjao ljepote i neobičnosti te plaže, a potom i nešto kasnije Roko Joković: „*Morsko tlo u Cirkvenici pruža morsku kupelj, kakovu ćeš teško na daleko naći – piše prof. Frischauf u svojoj raspravi. * Svojstva toga morskog kupališta jesu ova: visoka sadržina soli, pjeskovito plitko morsko dno, visoka temperatura, te maleni udar valovlja.*“ Pijesak novog kupališta uspoređivao se s baršunastim sagom.²¹⁰ Kupalište je, kao i sva prethodno spomenuta, bilo drveno, sa šarenim platnenim kabinama, sunčalištem i restoranom. Uz to je uvijek bila spremna medicinska služba, animatori i učitelji plivanja.²¹¹

Naredne godine, 1911., donesen je „Pravilnik za klimatsko lječilište i morsko kupalište Crikvenica u Hrvatskom primorju“ kojim se ustrojava lječilišna zaklada za podmirivanje troškova Lječilišnog povjerenstva, navodi se tko su članovi Povjerenstva zaduženog za morska kupališta, pješčane i zračne kupelji, nasade i šetališta, koje su njihove dužnosti, donose se pravila o plaćanju pristojbe i osigurava se da se ne prekoračuju unaprijed određene takse za plaćanje stanova, soba, jela i pića. Nadalje, članak 15 u stavku 5. gore spomenutog pravilnika, propisuje da Lječilišno povjerenstvo: „*Doprinaša za uređenje nasada, šetališta, puteva, zavoda, zgrada, za poboljšanje mjestne razsvjete, polijevanje ulica itd., u koliko se to ne izvadja općinskim sredstvima i u koliko služe interesima lječilišta. Nadzire takodjer, da se ne izvedu takove radnje i preinake koje bi mogle zapriječivati trajnu uporabu morske obale i vode ili koje bi unakazile mjesto.*“²¹² Sukladno tome, u neposrednoj blizini plivališta, lječilišta, luke ili pak na istaknutim mjestima u Crikvenici, počinju se uređivati parkovi i perivoji.

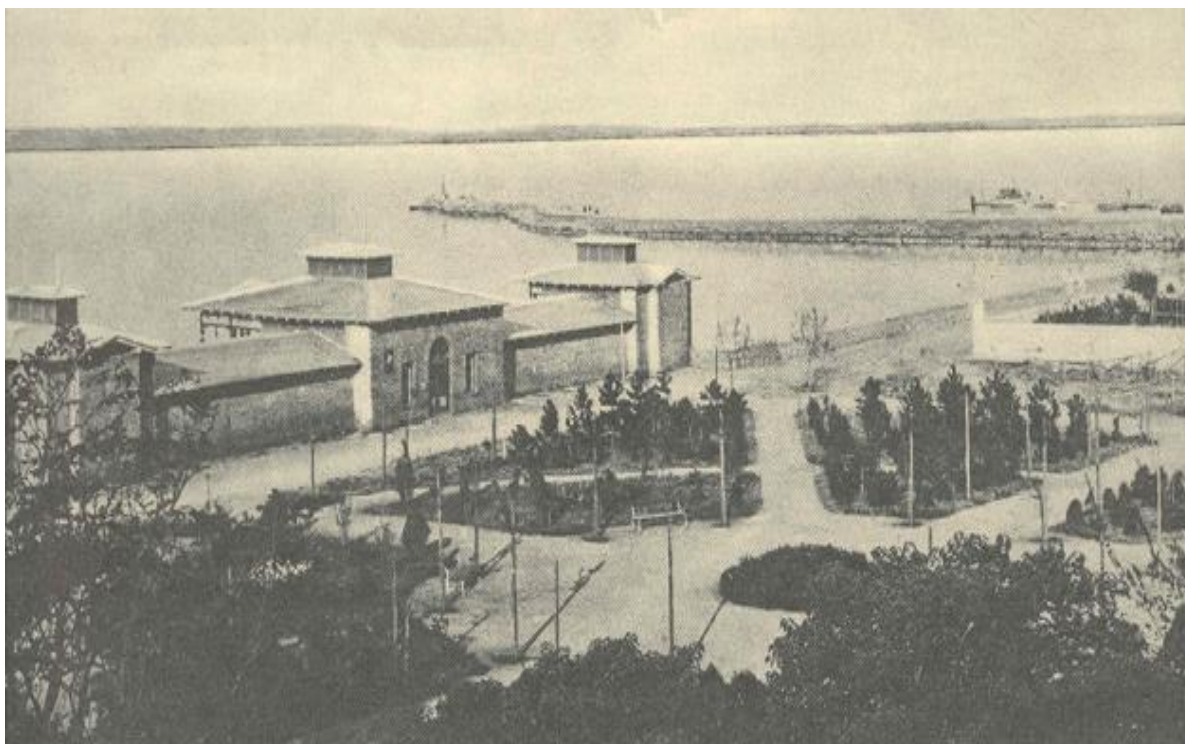
²⁰⁸ ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 60.

²⁰⁹ VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, (bilj. 49), 256.

²¹⁰ ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 53

²¹¹ VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, (bilj. 49), 251.

²¹²Pravilnik za morsko kupalište i klimatičko lječilište Crikvenica u Hrvatskom primorju, izdavač: Hrvatska tiskara D.D., Zagreb, 1911., članak 15, Stavak 5.

Slika 61. Pogled na Općinski perivoj i „Banje poli Vrutka“, početak 20. stoljeća. (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

Slika 62. Hotel Therapia, švicarski paviljon za zabavu i kupalište „Mađarske/Hrvatske banje“, 1901.-1904., razglednica (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

Slika 63. Mađarske/Hrvatske banje ispod hotel Therapia, (Izvor: <http://www.kvarnerpalace.info/en/explore/once-upon-a-time/>, pristupljeno 3.8.2017.)

Slika 64. Obalni put i Općinsko kupalište, prije 1914., (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

Slika 65. Pješčano kupalište s platnenim kabinama, u pozadini Kupališni perivoj i hotel Miramare, 1930-ih, razglednica(Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

Slika 66. Pješčano kupalište, oko 1913. (Izvor: ROKO JOKOVIĆ, Morsko kupalište i zimsko klimatičko lječilište Crikvenica: vodič kroz Crikvenicu i okolicu, Crikvenica, 1913.)

Slika 67. Pješčano kupalište, 1908., razglednica (Izvor: VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, Počeci i razvoj talasoterapije i zdravstvenog turizma u Crikvenici, u: *Acta med-hist Adriat*, 4 (2006.))

8. PERIVOJI

Prateći tokove europskih pristupa gradogradnji, udovoljavajući potrebama pridošle aristokracije te nadopunjavajući ponudu kakva se očekuje od suvremenog kupališnog i lječilišnog mjesta, Crikvenica se počinje popunjavati planski uređenim zelenim površinama. Inicijatori toga pokreta bili su Crikveničani okupljeni u „Društvu za unapređenje i poljepšavanje Crikvenice i okolice“, koje je bilo poznato pod nazivom „Društvo za poljepšanja mjesta“ te je uživalo podršku mađarskih vlasti. Društvo je na razne načine sakupljalo novčana sredstva, ulagalo ih u turističku promidžbu Crikvenice te stečeni novac od turizma ponovno ulagalo u daljnje napredovanje grada.²¹³ U vremenskom razdoblju obuhvaćenim ovim radom, u Crikvenici je postojalo šest parkova: Samostanski perivoj (perivoj Ladislavova dječjeg doma), Mali perivoj (na 2 lokacije), Perivoj Petak, Terapijski perivoj i Kupališni perivoj.²¹⁴

Riječi park i perivoj u rječnicima i enciklopedijama navode se kao istoznačnice, a definiraju se kao „prostor u prirodi s planski raspoređenom vegetacijom, stazama, vodenim površinama i motivima, građevnim konstrukcijama i skulpturama.“²¹⁵ Za oblikovanje parka nužno je međudjelovanje prirodnih čimbenika i vrijednosti te ljudske intervencije i kreativnosti. Osim što osigurava čovjeku neophodan dodir s prirodom, pruža mu i mjesto za odmor i estetski doživljaj. Iz navedenog proizlazi kako perivojnu arhitekturu čine dvije važne sastavnice. Prije svega to je vegetacija, biljke, odnosno živi organizmi. Druga komponenta odnosi se na ljudski faktor u stvaranju i gradnji arhitektonskih elemenata kojima se nadopunjuju prirodne ljepote, poput staza, sustava za navodnjavanje, klupa, fontana, skulptura i vodenih površina.²¹⁶

Prema toj definiciji prvim parkom na području Crikvenice možemo smatrati vrt pavlinskog samostana uz crkvu Blažene Djevice Marije, današnji perivoj Nikole Cara.²¹⁷ Literatura navodi kako je vrt uređen 1737. godine te kako se u njega ulazilo kroz kameni portal, što je vidljivo i sa nacрта arhitekta Felicea de Vernade. Sačuvani su poneki, no ne i detaljni opisi toga vrta. Iako je vrt prvenstveno bio funkcionalnog karaktera i služio za uzgoj bilja korištenog za prehranu, lijekove i trgovinu, spomenuti nacrt odaje kako se promišljalo i o estetskim karakteristikama. Vrlo vjerojatno je on služio, ne samo kao obradiva površina, već i

²¹³ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94), 16.

²¹⁴ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94), 42.

²¹⁵ LEKSIKOGRAFSKI ZAVOD MIROSLAV KRLEŽA - park
(<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=46713> , pristupljeno 19.7.2017.)

²¹⁶ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94), 43.

²¹⁷ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94), 63.

kao mjesto za odmor i kontemplaciju. Vrt se nalazio unutar zidinama opasanog samostanskog sklopa. Prostor vrta bio je podijeljen u geometrijski pravilne blokove za sadnju, međusobno odijeljene stazama. Veličina i izgled pojedinog bloka varirala je ovisno o smjeru pružanja ogradnih zidova. Pavlinski su samostani u to vrijeme bili kulturna žarišta na vrhuncu moći. U bogatoj samostanskoj knjižnici sačuvani su spisi i traktati o ljekovitom bilju, herbariji i knjige o uzgoju raznolikog bilja. Nadalje, među popisom zanimanja kojima su se pavlini bavili, spominje se i vrtlar, što pokazuje značaj vrtova za pavlinsku zajednicu.²¹⁸

Nakon raspuštanja pavlinskog reda posjed prelazi u vlasništvo Monarhije, potom u vlasništvu crikveničke općine, da bi ga 1892. otkupio nadvojvoda Josip Habsburški. Nadvojvoda i njegova supruga nekadašnji samostan pretvaraju prvo u vojno lječilište, a nešto kasnije u Ladislavov dječji dom. Ljiljana Vegrin, koja se u magistarskom radu bavila crikveničkim perivojnim nasljeđem, usporedbom katastarskih karata zaključila je kako su novi vlasnici zadržali perimetre pavlinskog vrta te ga prenamijenili u perivoj i prostor za odmor časnika, odnosno djece koja borave u domu. Zadržani su i zidovi uokolo perivoja te je tako on bio nedostupan za javnost. O izgledu perivoja ne zna se mnogo, no na razglednicama s kraja 19. stoljeća vidljivo je bujno raslinje povrh južnog zida okrenutog moru. Početkom Prvog svjetskog rata Ladislavov dječji dom privremeno prestaje s radom te uslijed toga zasigurno dolazi i do zapuštanja perivoja. Nakon rata, novi ravnatelj dječjeg doma, Vladimir Nadzor, poziva Franju Broža da obnovi tada zapušteni i degradirani perivoj.²¹⁹

Podrobnija promišljanja i planiranja gradskog krajobraza započinju usporedno s turističkim uzletom Crikvenice i uređenjem ostalih, prethodno spomenutih, elemenata gradogradnje. Prvi planski podignut crikvenički park nastao je sredinom osamdesetih godina 19. stoljeća. Točna godina nije poznata, no postoji pretpostavka kako je izgradnja luke 1873. potaknula ideje o javnom prostoru na kojem bi se moglo boraviti, okupljati ili čekati dolazak parobroda.²²⁰ Kao prvotna lokacija izabrana je površina na kojoj se danas nalazi Gradska vijećnica, a perivoj se u zapisima naziva „Mali perivoj“. U arhivskim dokumentima spominje se i kako je taj smještaj bio neprikladan zbog nedostatka direktnog dodira s morem pa se nekoliko godina kasnije park premješta, a njegovo mjesto zauzima gradska tržnica.

Novi perivoj, istog naziva, smješta se uz glavni gradski trg, južno od Hotela nadvojvotkinje Klotilde sagrađenog 1891., gdje se danas nalazi hotel International.²²¹ Na tom se mjestu perivoj prvi puta spominje tek 1933. u Spomenici morskog kupališta i klimatskog

²¹⁸ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94), 55.

²¹⁹ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94), 67.

²²⁰ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94), 80.

²²¹ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94), 56.

lječilišta Crikvenice: „Kako je ovaj park između kuća i slabim izgledom na more, nije mogao mnogo poslužiti svojoj svrsi, jer su se mladji a osobito studenti i studentice okupljali kraj mora na mjestu, gdje je danas tržište kraj zgrade Lječilišnog Povjerenstva. Tako su ovi mladi ljudi sami odredili mjesto za tada najposjedniji park. Ovdje je Društvo za poljepšavanje mjesta kao omiljenom sastajalištu mladeži uredilo lijepi mali park...“²²² Sudeći prema veličini biljaka na fotografijama Hotela nadvojvotkinje Klotilde, Vegrin zaključuje kako je novi „Mali perivoj“ već 1890.-1891., dakle gotovo istodobno s gradnjom hotela, premješten na novu lokaciju, koristeći već postojeću vegetaciju iz prethodnog perivoja. „Mali perivoj“ nije bio službeni naziv, ali je ostao pod tim imenom poznat u narodu nasljeđujući naziv svog manjeg prethodnika, kojemu je to ime, zbog dimenzija, bolje pristajalo.²²³ Dotični perivoj ucrtan je na kartama samo u jednom navratu i to prilikom proširenja obalnog puta i izvođenja nacрта za gradnju Općinskog kupališta na samom kraju 19. stoljeća.²²⁴ S vremenom se „Mali perivoj“ nastavio uređivati i održavati. Lječilišno povjerenstvo, osnovano 1906., ondje je postavilo kiosk u funkciji čitaonice i odmorišta te uokolo njega cvijeće i drveće. Nakon Prvog svjetskog rata ondje se seli i gradska tržnica prepoznajući veću blizinu luke kao lokaciju pojačane cirkulacije ljudi.²²⁵ Posljednja fotografija parka nastala je 1947./1948., a 1962. na njegovom mjestu niče hotel International.²²⁶

Najstariji perivoj sačuvan do današnjih dana, iako u izmijenjenoj formi, podignut je 1894. na predjelu Petak, nedugo nakon izgradnje kupališta „Banje poli vrutka“. Onodobno je nosio jednostavan naziv „Perivoj Petak“, a danas je poznat kao Perivoj Hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata. Poticaj za gradnju stigao je od općinskog načelnika Nike Veljačića i Općinskog zastupstva Crikvenice. Kako bi se naglasila uloga domaćeg stanovništva u uređenju Crikvenice, nasuprot mađarskim investicijama, ponekad se perivoj nazivao i Općinski perivoj ili Općinski vrt. Uzori za formalno uređenje perivoja pronašli su se u onodobnim bečkim historicističkim parkovima. Stilski se on naslanja na renesansno uređenje vrtova s pravilnim linijama, jasno definiranim stazama i ponavljanjem oblika. Perivoj na Petaku bio je podijeljen na dva u formi različita dijela. Na zapadnom dijelu očitiji je utjecaj neoklasicizma u pravilnim, geometrijskim oblicima. U središtu zapadnog dijela perivoja nalazila se kružnica iz koje su se zvjezdasto širile staze za prolaznike i oblikovale parcele unutar kojih je bila zasađena vegetacija. Takav način oblikovanja karakterističan je hrvatski

²²²Crikvenica 1893.-1933.: Spomenica morskog kupališta i klimatskog lječilišta Crikvenice četrdesetogodišnjeg razvoja (bilj.41)

²²³ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94) , 80.

²²⁴ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94) , 84.

²²⁵ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94) , 88.

²²⁶ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94) , 88.

odjek na austro-ugarski historicizam 19. stoljeća. Istočni dio perivoja površinom je bio uži i manji te formiran u slobodnijem stilu. Bio je podijeljen u više polja nejednaka oblika i veličine, ali također odijeljenih stazama. Zapadni i istočni dio perivoja povezivala je u skladnu cjelinu središnja ravna, a ujedno i najduža staza. Uokolo parka zasađen je drvored, a o njegovom izgledu svjedoče tek rijetke fotografije s početka 20. stoljeća i katastarska karta iz 1939, za koju se vjeruje da prikazuje njegov originalni, neizmijenjeni izgled.²²⁷

Stariji Crikveniĉani sjeĉaju se kako je park bio lijep, no skup za odrŹavanje.²²⁸ Kako je kupalište na Petaku postalo premaleno i prestalo se koristiti, tako je i park uz kupalište izgubio svoju znaĉaj. Novo kupališno i perivojno Źarište premješta se zapadno gdje se grade „Hrvatske banje“, hotel Therapia i novi perivoji.²²⁹ Za vrijeme Prvog svjetskog rata park je sluŹio vojnicima kao mjesto gdje su vezivali konje i mule, što je doprinijelo degradaciji i propadanju perivoja, no dvadesetih godina prošloĝa stoljeća Franjo BroŹ obnovio je i rekonstruirao Općinski perivoj.²³⁰

Franjo BroŹ (1869.-1964.) spominje se u kontekstu gotovo svih perivoja obuhvaćenih ovim radom, a velike zasluge pripisuju mu se i za uređenje crikveniĉkih perivoja nastalih nakon Prvog svjetskog rata. BroŹ je iz Ćeške prvo došao u Zagreb 1894., gdje je radio na uređenju parkova na Zrinjercu, Tuškancu, oko kazališta i aleji na Mirogoju. U Crikvenicu dolazi početkom 20. stoljeća, u godinama intenzivnog razvoja i ekonomskog prosperiteta grada.²³¹ Nekoliko perivoja tada je već bilo podignuto ili u planovima, no BroŹ ih je svojim vrsnim znanjem o hortikulturi dodatno uljepšao i modernizirao. Po dolasku, prvi posao nalazi kao vrtlar hotela Therapia te do kraja Źivota ostaje raditi u Crikvenici. Svoj doprinos crikveniĉkom pejzaŹu nastavio je radovima na brojnim perivojima, ukljuĉujući „Kupališni perivoj“, perivoj na Petaku, oko Ladislavova dječjeg doma, Ćeške kolonije i drvored na obalnom putu. Franjo BroŹ zasnovao je i samostalnu proizvodnju zakupom zemlje za uzgoj voća, povrća i cvijeća te je bio prvi u Crikvenici koji je otvorio trgovinu vlastitim proizvodima i cvjećarnu.

Nakon izgradnje hotela Therapia i kupališta „Mađarske banje“, logiĉan slijed dogaĉaja bilo je podizanje perivoja koji bi dodatno oplemenio ponudu i udovoljio potrebama suvremenog kupališta i ljeĉilišta. Perivoj hotela Therapia, Terapijski period, ili kako se u literaturi ĉak naziva Rajski vrt, dovršen je 1905. te se prostirao na cijeloj površini od hotela

²²⁷ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94) , 92.

²²⁸ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94) , 93.

²²⁹ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94) , 94.

²³⁰ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94) , 95.

²³¹ VLADIMIR UREMOVIĆ, BroŹ, Franjo (1869-1964.), U: *Crikvenica ne zaboravlja*, Društvo Crikveniĉana, 2009., 32.

Therapia do mora. Gradnju je financirao isti konzorcij odgovoran i za spomenuti sanatorij i kupalište „*Josip Holub et Consorten*“²³² Vegetacija kojom je perivoj popunjen sastojala se od kombinacije mediteranskih biljnih vrsta i tropskih sorti. Sadnja egzotičnog bilja tipična je za romantičarske tendencije i trendove u hortikulturi s kraja 19. stoljeća, što se očituje i u dvostrukom stepeništu napravljenom od šupljikavog kamena po uzoru na istočnjačka rješenja. Sadnice za potrebe perivoja pribavljene su iz rasadnika „Elizabeta“ u Rijeci.²³³ Nakon što hotel otkupljuje nadvojvoda Josip, o Therapijskom se perivoju počinje brinuti eminentni crikvenički vrtlar Franjo Brož. Njegova inovacija i doprinos očituje se u smještanju svojevrsnog zoološkog vrta unutar perivoja. Ondje su se djeca mogla zabavljati gledajući različite vrste ptica, paunova, majmuna i ponija.²³⁴ S početkom Prvog svjetskog rata Therapijski perivoj zadesila je sudbina ostalih crikveničkih parkova te, unatoč velikoj popularnosti kojoj su pridonijeli napisi u tisku i mnogobrojnim publikacijama, započinje njegovo propadanje.²³⁵

Kao prirodni nastavak na obalni put i njime određenu prometnicu, 1902. podiže se perivoj omeđen obalnim putem s istoka, sa zapada kupalištem „Mađarske banje“, a sa gornje, sjeverne strane hotelom Therapia i pripadajućim joj perivojem. Prije same izgradnje i nasipavanja terena, valjalo je ukloniti ostatke starog, malog groblja „Cimiter pod ulikvami“ te su spomenici i posmrtni ostaci premješteni na glavno crikveničko groblje.²³⁶ Za razliku od privatnog Therapijskog perivoja dostupnog samo gostima hotela, novi perivoj nazvan „Kupališni perivoj“, bio je javnog karaktera. Unatoč tome, bio je ograđen željeznom ogradom, lovorovom živicom i drvoredom, a ući se moglo kroz pet ulaza. Uređen je u kasnohistoricističkom stilu, s poljima omeđenim prirodnim, nepravilnim kamenom i zasađenim tropskim biljem. Ubrzo nakon izgradnje „Kupališni perivoj“ zahvaljujući raznolikom i atraktivnom sadržaju postaje središte društvenog života. Ondje je izgrađen prvi teren za tenis, glazbeni paviljon s plesnim podijem, gdje su nekoliko puta dnevno održavana glazbena događanja, te dva vodoskoka.²³⁷

Roko Joković spominje glazbeni paviljon u poglavlju o zabavi u Crikvenici. Ističe kako je Crikvenica u prvom redu lječilište te se kao takva odlikuje mirom i tišinom, za razliku od bučnog velegradskog života. No, dodaje kako to ne znači da je dosadna i monotona, već naprotiv ondje se može uživati i „zasladiti i višim umjetničkim užitkom“. Kupališna glazba

²³² LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94) , 131.

²³³ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94) , 132.

²³⁴ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94) , 135.

²³⁵ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94) , 137.

²³⁶ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94) , 151.

²³⁷ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94) , 152.

svirala je po određenom rasporedu četiri sata dnevno, a za vrijeme ljetne sezone Lječilišno povjerenstvo priređivalo je, uz glazbu, i tematske zabave, poput venecijanske večeri, pučke zabave, šaljivih igra, tombole i drugih.²³⁸ Kako bi mogli i dalje financirati takve manifestacije, Lječilišno povjerenstvo uvodi, uz kupališnu, i glazbenu pristojbu. Primjerice, u mjesecima kada je glazba svirala gosti u Crikvenici bili su dužni plaćati taksu od jedne krune tjedno po osobi.²³⁹

Ubrzo nakon izgradnje, na početku „Kupališnog perivoja“, koji se ponekad naziva i „Lječilišni perivoj“, podignut je hotel Miramare, a potom i oblikovan predio vila. Već je ranije spomenuta prepiska i zamolba od strane vlasnika hotela Miramare za korištenje prostora „Kupališnog perivoja“ za potrebe postavljanja terase.²⁴⁰ Dio perivoja bio je podignut na nasipanom terenu, nastalim dovoženjem zemlje sa susjednog Krka. Daljnjim nasipavanjem obale formira se 1910. pješćano kupalište.. Rat ponovno obustavlja intenzivnije održavanje perivoja, ali ipak ne dovodi do potpune degradacije.²⁴¹

Slika 68. Ladislavov dječji dom prije Prvog svjetskog rata, južni zid uz more, vidljivo bujno raslinje perivoja (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

²³⁸ ROKO JOKOVIĆ, (bilj.40), 67.

²³⁹ Pravilnik za morsko kupalište i klimatičko lječilište Crikvenica u Hrvatskom primorju, (bilj. 59.), članak 27.

²⁴⁰ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94) , 155.

²⁴¹ LJILJANA VEGRIN, (bilj. 94) , 156.

Slika 69. Prvotna lokacija Malog perivoja (današnja Preradovićeve ulica), isječak iz digitalnog orto foto plana Grada Crikvenice – naselje Crikvenica (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

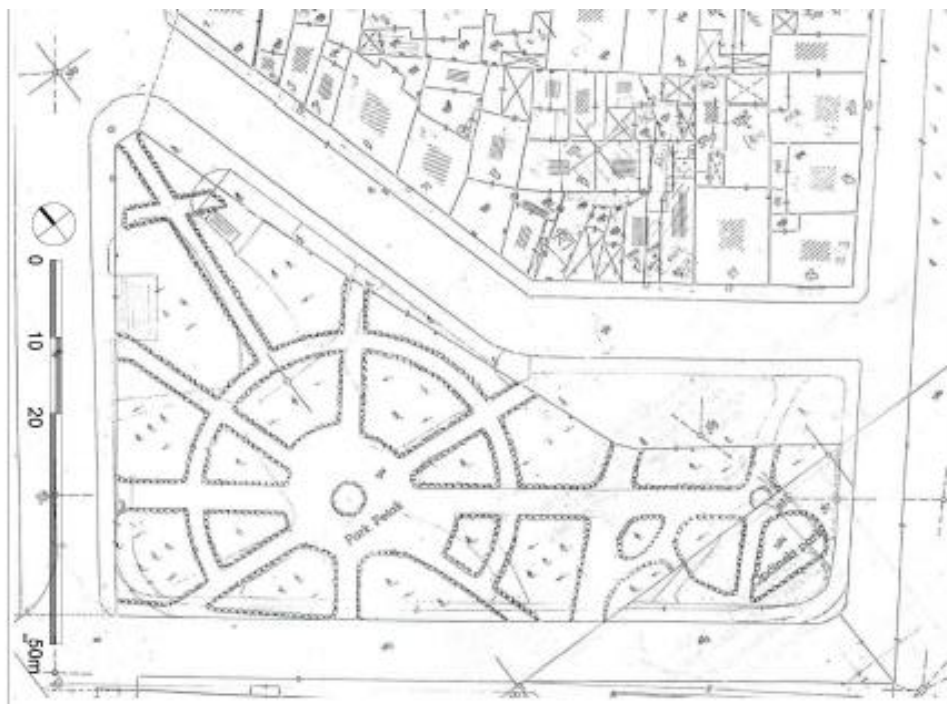
Slika 70. Nova lokacija Malog perivoja (na mjestu današnjeg hotela International), isječak iz digitalnog orto foto plana Grada Crikvenice – naselje Crikvenica (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

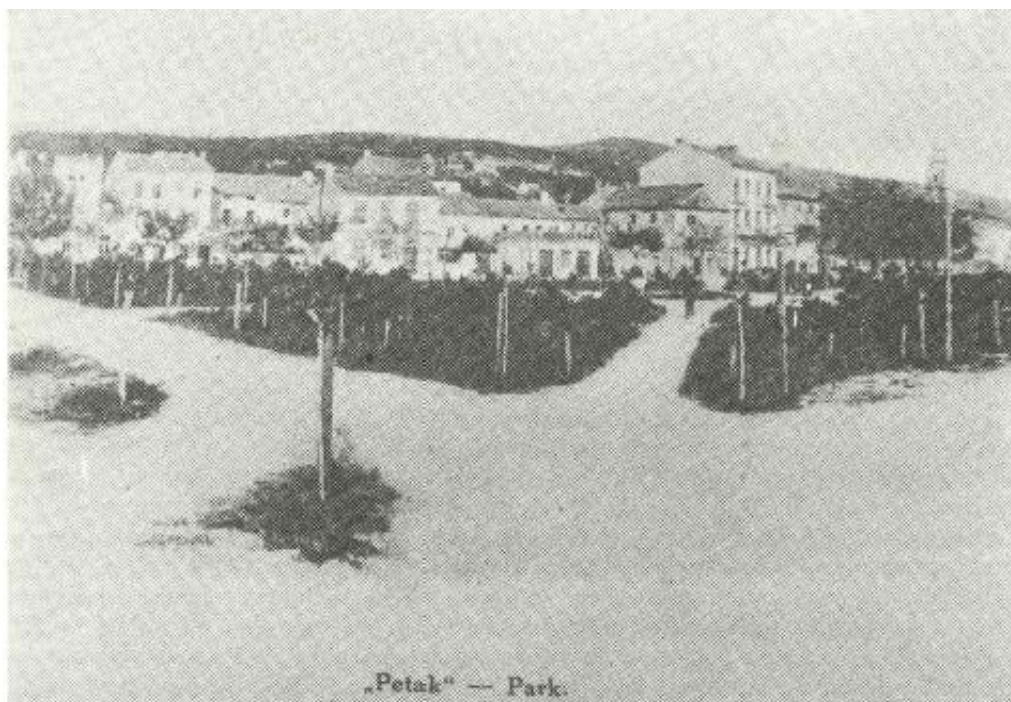
Slika 71. Pogled na luku, Hotel nadvojvotkinje Klotilde i Mali perivoj, razglednica prije 1914. (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

Slika 72. Perivoj na Petaku, isječak iz digitalnog orto foto plana Grada Crikvenice – naselje Crikvenica (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

Slika 73. Perivoj na Petaku, katastarska karta, 1960. Geodetska uprava NR Hrvatske, reprodukcija zavoda za kartografiju "Geokarta" - Beograd, 1960. , snimano 1939. godine. Izvornik u mjerilu 1:500, Hrvatska Državna Geodetska Uprava - Ispostava Crikvenica, izdano 2004. (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

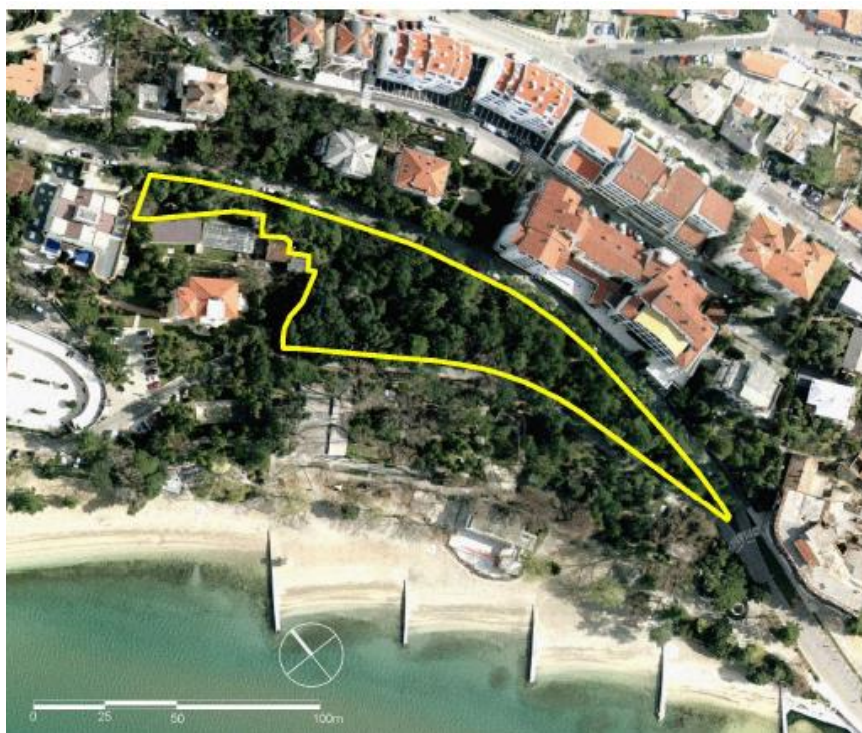
Slika 74. Perivoj na Petaku, oko 1900., razglednica (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

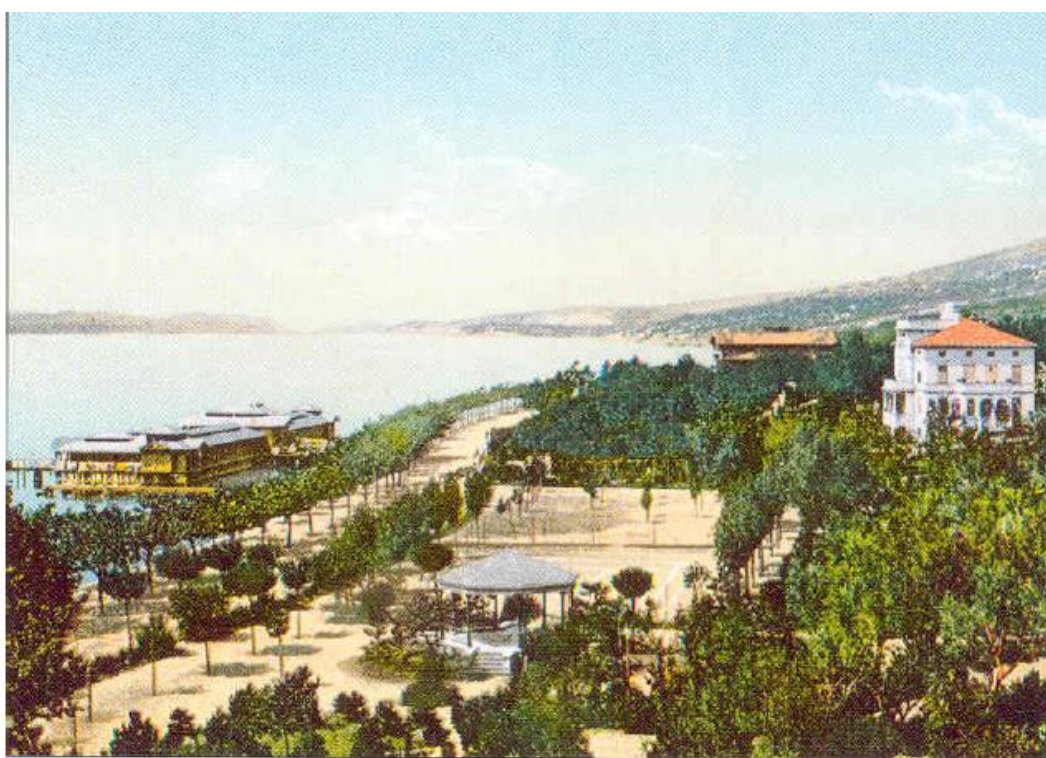
Slika 75. Perivoj hotela Therapia, isječak iz digitalnog orto foto plana Grada Crikvenice – naselje Crikvenica (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

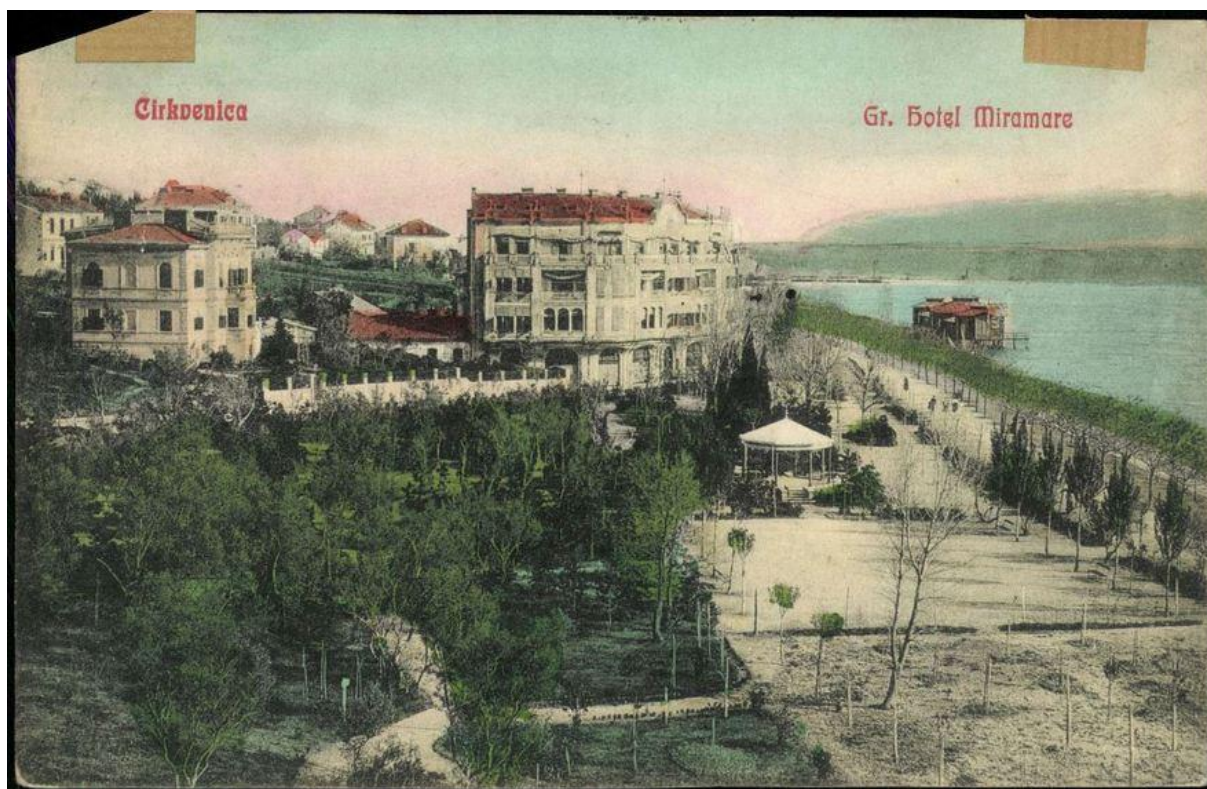
Slika 76. Hotel Therapija i Therapijski perivoj, oko 1900., razglednica (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

Slika 77. Kupališni perivoj, isječak iz digitalnog orto foto plana Grada Crikvenice – naselje Crikvenica (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

Slika 78. Kupališni perivoj, razglednica prije 1911. (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

Slika 79. Kupališni perivoj i hotel Miramare, 1908., razglednica (Izvor: <http://www.lokalpatrioti-rijeka.com/forum/viewtopic.php?f=205&t=1615&start=15>, pristupljeno 3.8.2017.)

LITERATURA

845 °C (Ad Turres), katalog izložbe, (ur.) Ana Konestra, Tea Rosić, Crikvenica, 2016., 11.-58.

MARTINA BAŠIĆ, Crikvenička toponimija, u: *Folia Onomastica Croatica*, 18 (2009), 1-52.

IVAN BLAŽEVIĆ, Povijest turizma Istre i Kvarnera, Opatija, 1987.

MARIJAN BRADANOVIĆ, Graditeljstvo Vinodola u doba pavlina, u: *Czriquenicza 1412: Život i umjetnost u doba pavlina*, Crikvenica, 2012., 61-80.

Crikvenica 1893.-1933.: Spomenica morskog kupališta i klimatskog lječilišta Crikvenice četrdesetgodišnjeg razvoja, (ur.) prof J. Župan, 1933.

ALEŠ FISCHINGER, JANEZ FISCHINGER, DUŠA FISCHINGER, *Hidroterapijski zavodi u Austro-Ugarskom lječilištu Opatija u vlasništvu Društva južnih željeznica*, u: *Acta Med Hist Adriat*, 3 (2015), 415-426

JOHANNES FRISCHAUF, *Klimatischer Curort und Seebad Crikvenica*, 1891.

FRANZ HASPER, *Crikvenica: Seebad und klimatischer Kurort*, Budimpešta, 1894.

ZORISLAV HORVAT, Srednjovjekovna pavlinska arhitektura na području senjske i modruško-krbavske biskupije, u: *Senjski zbornik* 26., Senj, 1999, 123-178

TEA JERIĆ, Graditeljstvo Crikvenice između dva svjetska rata: Duh grada i ljudi kroz građevine, u: *Vinodolski zbornik*, 9 (2004.), 257.-273.

TEA JERIĆ MATEJČIĆ, Crikveničke građevine (prilog izučavanju starog narodnog graditeljstva), u: *Vinodolski zbornik*, 8 (2002.), 227.-244.

ROKO JOKOVIĆ, Morsko kupalište i zimsko klimatičko lječilište Crikvenica: vodič kroz Crikvenicu i okolicu, Crikvenica, 1913.

MIRKO KLEKOVIĆ et al, 100 godina organiziranog turizma u Crikvenici 1888. – 1988., Zagreb, 1988.

JULIJE KEMPF, *Uz obalu Adrije: po Hrvatskom primorju*, Zagreb, 1902.

MIRJANA KOS, Počeci izgradnje kupališnih mjesta s osvrtom na lovranska kupališta početkom 20. stoljeća, u: *Zbornik Lovranščine*, 1 (2010.), 181 – 195.

Kupališta, lječilišta i ljetovališta u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, izdavač: Društvo za promet stranaca u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1914.

MATE LAJOS, *Fiume: Abbazia – Crikvenica (Kroatisches Küstenland)*, Budimpešta, 1891.

GORANKA LIPOVAC VRKLJAN, Otkriće lokalne rimske keramičarske radionice u Crikvenici, u: *Annales Instituti Archaeologici*, 2007., 83-87.

GORANKA LIPOVAC VRKLJAN, BARTUL ŠILJEG, Crikvenica – Ad turres, rezultati četvrte godine sustavnih arheoloških istraživanja rimske keramičarske radionice na lokalitetu „Igralište“, u: *Annales Instituti Archaeologici*, 2011., 70-76.

JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, MIRJANA KOS, Kvarnerska kupališna baština : nestala kupališta s kraja 19. i početka 20. stoljeća, Rijeka, 2009.

IVA MALARIĆ, MATEO GAŠPAROVIĆ, GIS arheološkog lokaliteta Crikvenica – "Igralište", u: *Kartografija i geoinformacije* br. 10, 2008., 73-81.

MARIJAN MATEJČIĆ, JASNA GOBIĆ, Glavni godišnji izvještaj za 1859. godinu kirurga Ivana Krstitelja Andrijanića, voditelja zdravstvenog područja Crikvenice, u: *Acto med-hist Adriol*, 2 (2004.), 83-92

RADMILA MATEJČIĆ, Počeci izgradnje balneološke arhitekture u Crikvenici, u: *Vinodolski zbornik*, 4 (1985.), 325.-357.

IVO MILEUSNIĆ, Posjedi crikveničkih pavlina u Vinodolu, u: *Czriquenicza 1412: Život i umjetnost u doba pavlina*, Crikvenica, 2012., 15-36.

ÖSTERREICHISCHE RIVIERA: WIEN ENDECKT DAS MEER, katalog izložbe, (ur.) Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger, Beč, 2013.

LJILJANA SLADONJA, RADOVAN OŠTRIĆ, Konzervatorske studije za hotel „Miramare“ u Crikvenici, Rijeka, listopad 2006.

SANJA SIMPER, Povijest lječilišta u Lovranu potkraj XIX. i na početku XX. stoljeća, u: *Zbornik Lovranščine*, 1 (2010.), 89.-140.

Pravilnik za morsko kupalište i klimatičko lječilište Crikvenica u Hrvatskom primorju, izdavač: Hrvatska tiskara D.D., Zagreb, 1911.

MIRNA RATKAJEC, Zidarstvo i klesarstvo Crikvenice i Vinodola - rezultati terenskog istraživanja, Sveučilište u Zagrebu, 2009.

Rogi ribaru, katalog izložbe, (ur.) Tea Rosić, Crikvenica, 2011.

VLADIMIR UREMOVIĆ, Brož, Franjo (1869-1964.), U: *Crikvenica ne zaboravlja*, Društvo Crikveničana, 2009., 31-35

VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, Počeci i razvoj talasoterapije i zdravstvenog turizma u Crikvenici, u: *Acta med-hist Adriat*, 4 (2006.), 247-258

LJILJANA VEGGIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.

INTERNET IZVORI:

Artisti Italiani Austria: GIACOMELLI DI MONTEROSSO , Luigi
(https://www.uibk.ac.at/aia/giacomelli%20di%20monterosso_luigi.html , preuzeto 2.7.2017.)

HRVATSKI JEZIČNI PORTAL – balneologija
(<http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> , preuzeto 7.7.2017.

HRVATSKI JEZIČNI PORTAL – sanatorij
(<http://hrvatski.enacademic.com/14236/sanatorij> , preuzeto 7.7.2017.)

LEKSIKOGRAFSKI ZAVOD MIROSLAV KRLEŽA - Bečki kongres
(<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=6546> , preuzeto 13.7.2017.)

LEKSIKOGRAFSKI ZAVOD MIROSLAV KRLEŽA - klafter
(<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=26778> , preuzeto 30.06.2017.)

LEKSIKOGRAFSKI ZAVOD MIROSLAV KRLEŽA - park
(<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=46713> , pristupljeno 19.7.2017.)

Ministarstvo kulture, kulturna baština – registar kulturnih dobara
(<http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=278668664> , pristupljeno 19.7.2017.)

Orjana Antešić, Prodan legendarni crikvenički hotel: Miramare 'otišao' za 12,69 milijuna kuna, Novi List, 22.07.2017. (http://novilist.hr/Vijesti/Hrvatska/Prodan-legendarni-crikvenicki-hotel-Miramare-je-otisao-za-12-69-milijuna-kuna?meta_refresh=true , pristupljeno 22.07.2017.)

Proslava 150 godina željeznice u Hrvatskoj
(<http://www.casopis-gradjevinar.hr/assets/Uploads/JCE-62-2010-05-08.PDF> , pristupljeno 20.7.2017.)

Anto Ravlić, Nekad ponos, sad ruglo: Hotel Miramare danas na javnoj dražbi, Novi List, 26.11.2014. (http://www.novilist.hr/Vijesti/Regija/node_1589/Nekad-ponos-sada-ruglo-Hotel-Miramare-danas-na-javnoj-drazbi?meta_refresh=true , pristupljeno 19.7.2017.)

„Službene novine Primorsko-goranske županije“, br. 29/01, 8/06, 31/09 i 45/09, Odluke o radnim tijelima Gradskog vijeća Grada Crikvenice, čl. 15., stavak 1., podstavak 3
(<http://www.crikvenica.hr/statut-i-zastava>, pristupljeno 19.7.2017.)

Thalassotherapie – povijest thalassotherapie (<http://www.thalassock.hr/home.asp?language=hr&id=2&akcija=1> , pristupljeno 19.7.2017.)

VINODOLSKI ZAKONIK: Tekst Vinodolskog zakona u današnjem jeziku
(https://www.pravo.unizg.hr/download/repository/Vinodolski_zakonik%5B1%5D.pdf , preuzeto 29.6.2017.)

ARHIVSKI IZVORI:

Državni arhiv u Rijeci (dalje DARi), fond: JU 49, kut. 46, Zidarska škola Crikvenica

DARi, fond: JU 49, kut. 19, Park vila

DARi, fond: JU 49, kut. 46, Pučka škola

DARi, fond: JU 49, kut. 12, Drvored uz obalni put 1893., 1895.

DARi, fond: JU 49, kut. 19, Vodovod u Crikvenici

DARi, fond: JU 46, kut. 32, Crikvenička luka 1869.

DARi, fond: JU 46, kut. 32, Obalni put

DARi, fond: JU 46, kut. 269, Obalni put nasipavanje 1890.

Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), Indikacijske skice, kut. 1421

POPIS PRILOGA

1. **Slika 1. Gradnja prvih pruga u Austro-Ugarskoj Monarhiji**
(izvor: Proslava 150 godina željeznice u Hrvatskoj <http://www.casopis-gradjevinar.hr/assets/Uploads/JCE-62-2010-05-08.PDF> , pristupljeno 20.7.2017.)
2. **Slika 2. Geografski smještaj Crikvenice**
(izvor: Google Maps, <https://www.google.hr/maps/place/Crikvenica/@45.1798691,14.4225973,76301m/data=!3m1!1e3!4m5!3m4!1s0x47637b8182355203:0xab5feb426599e29!8m2!3d45.173583!4d14.6915049?hl=hr> , pristupljeno 2.8.2017.)
3. **Slika 3. Površina naselja Crikvenica**
(izvor: Google Maps, <https://www.google.hr/maps/place/Crikvenica/@45.1798691,14.6851914,4769m/data=!3m1!1e3!4m5!3m4!1s0x47637b8182355203:0xab5feb426599e29!8m2!3d45.173583!4d14.6915049?hl=hr> , pristupljeno 2.8.2017.)
4. **Slika 4. Tabula Peutingeriana, detalj**
(izvor: 845 °C (Ad Turres), katalog izložbe, (ur.) Ana Konestra, Tea Rosić, Crikvenica, 2016.)
5. **Slika 5. Abraham Ortelius, Pannoniae et Illyrici veteris tabula, 1590., detalj**
(izvor: 845 °C (Ad Turres), katalog izložbe, (ur.) Ana Konestra, Tea Rosić, Crikvenica, 2016.)
6. **Slika 6. 3 D rekonstrukcija keramičarske radionice**
(izvor: 845 °C (Ad Turres), katalog izložbe, (ur.) Ana Konestra, Tea Rosić, Crikvenica, 2016.)
7. **Slika 7. 3 D rekonstrukcija keramičarske radionice**
(izvor: 845 °C (Ad Turres), katalog izložbe, (ur.) Ana Konestra, Tea Rosić, Crikvenica, 2016.)
8. **Slika 8. Darovnica Nikole IV. Frankopana**
(izvor: IVO MILEUSNIĆ, Posjedi crikveničkih pavlina u Vinodolu, u: *Czriquenicza 1412: Život i umjetnost u doba pavlina*, Crikvenica, 2012., 15-36.)
9. **Slika 9. Felice de Vernada, tlocrt pavlinskog samostana u Crikvenici, 1756.**
(izvor: MARIJAN BRADANOVIĆ, Graditeljstvo Vinodola u doba pavlina, u: *Czriquenicza 1412: Život i umjetnost u doba pavlina*, Crikvenica, 2012.)
10. **Slika 10. Nekadašnji pavlinski samostan, danas hotel Kaštel, i ušće Dubračine**
(izvor: <https://www.azurtours.hr/ljetovanje-jadran-crikvenica-hotel-kastel>, pristupljeno 2.8.2017.)
11. **Slika 11. Položaj naselja Kotor i naselja Petak**
(izvor: Google Maps, <https://www.google.hr/maps/place/Crikvenica/@45.1792547,14.697581,2374m/data=!3m1!1e3!4m5!3m4!1s0x47637b8182355203:0xab5feb426599e29!8m2!3d45.173583!4d14.6915049?hl=hr>, pristupljeno 2.8.2017.)
12. **Slika 12. Izrez indikacijske slike Crikvenice, 1862.**
(Izvor: Hrvatski državni arhiv)
13. **Slika 13. L. Ritter von Giacometti, Park vila**
(Izvor: Državni arhiv u Rijeci)
14. **Slika 14. Razglednica iz Crikvenice, 1899.**
(Izvor: LJILJANA VEGGIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

- 15. Slika 15. Pogled na crikveničku luku, obalni put i hotel Nadvojvotkinje Klotilde, prije 1914.**
(Izvor: LJILJANA VEGGIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 16. Slika 16. Crikvenica u na kraju 19. Stoljeća**
(izvor: MATE LAJOS, Fiume: Abbazia – Crikvenica (Kroatisches Künstenland), Budimpešta, 1891.)
- 17. Slika 17. Reklama za hotel Miramare, oko 1913.**
(Izvor: ROKO JOKOVIĆ, Morsko kupalište i zimsko klimatičko lječilište Crikvenica: vodič kroz Crikvenicu i okolicu, Crikvenica, 1913.)
- 18. Slika 18. Hotel Therapia, oko 1913.**
(Izvor: ROKO JOKOVIĆ, Morsko kupalište i zimsko klimatičko lječilište Crikvenica: vodič kroz Crikvenicu i okolicu, Crikvenica, 1913.)
- 19. Slika 19. Natječaj za izgradnju luke, 1872.**
(Izvor: Državni arhiv u Rijeci)
- 20. Slika 20. Pogled na luku, 1893**
(Izvor: LJILJANA VEGGIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 21. Slika 21. Obalni put,**
isječak iz digitalnog orto foto plana Grada Crikvenice – naselje Crikvenica (Izvor: LJILJANA VEGGIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 22. Slika 22. Položajni nacrt Obalnog puta, mjerilo 1:1000, 1892.,**
(Izvor: Državni arhiv u Rijeci)
- 23. Slika 23. Obalni put i drvored, 1893.**
(Izvor: LJILJANA VEGGIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 24. Slika 24. Obalni put**
(danas perivoj Obala), 2017, fotografija: Lea Knežević
- 25. Slika 25. Obalni put i kuće uz Obalni put, prije 1914., razglednica**
(Izvor: LJILJANA VEGGIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 26. Slika 26. Kuće uz Obalni put,**
2017. Fotografija: Lea Knežević
- 27. Slika 27. Obalni put s drvoredom,**
vidljive klupe postavljene za šetače, oko 1918., razglednica (Izvor: LJILJANA VEGGIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 28. Slika 28. Položajni nacrt vodovoda,**
vidljivo kako cijev dolazi iz općinskog bunara te se potom grana prema Sv. Jeleni i hotelu Therapia i prema Selcu, 1908., (Izvor: Državni arhiv u Rijeci)
- 29. Slika 29. Pansion Bedenk i kameni most preko Dubračine, razglednica**
(Izvor: Muzej Grada Crikvenice)
- 30. Slika 30. Hotel nadvojvotkinje Klotilde,**
(Izvor: Muzej Grada Crikvenice)
- 31. Slika 31. Hotel nadvojvotkinje Klotilde,**
2017., fotografija: Lea Knežević
- 32. Slika 32. Ladislavov dječji dom, 1905, razglednica.**
(Izvor: <http://www.lokalpatriotirijeka.com/forum/viewtopic.php?f=205&t=1615&start=15>, pristupljeno 3.8.2017.)

- 33. Slika 33. Ladislavov dječji dom**
(danas hotel Kaštel) (Izvor: http://www.adria-istrien.de/informationen_crikvenica.php, pristupljeno 2.8.2017.)
- 34. Slika 34. Češka kolonija**
(Izvor: ROKO JOKOVIĆ, Morsko kupalište i zimsko klimatičko lječilište Crikvenica: vodič kroz Crikvenicu i okolicu, Crikvenica, 1913.)
- 35. Slika 35. Češka kolonija,**
(Izvor: VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, Počeci i razvoj talasoterapije i zdravstvenog turizma u Crikvenici, u: *Acta med-hist Adriat*, 4 (2006.))
- 36. Slike 36. Predio vila, prije 1914., razglednica**
(Izvor: LJILJANA VEGGIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 37. Slika 37. Predio vila, oko 1913.,**
(Izvor: ROKO JOKOVIĆ, Morsko kupalište i zimsko klimatičko lječilište Crikvenica: vodič kroz Crikvenicu i okolicu, Crikvenica, 1913.)
- 38. Slika 38. Vila Mira, kasnije vojno lječilište, razglednica,**
(Izvor: <http://www.lokalpatriotirijeka.com/forum/viewtopic.php?f=205&t=1615&start=15>, pristupljeno 3.8.2017.)
- 39. Slika 39. Reklama za Hrvatski učiteljski dom (Vila Ružić), oko 1913.,**
(Izvor: ROKO JOKOVIĆ, Morsko kupalište i zimsko klimatičko lječilište Crikvenica: vodič kroz Crikvenicu i okolicu, Crikvenica, 1913.)
- 40. Slika 40. Nacrti za Pučku školu, 1892.,**
(Izvor: Državni arhiv u Rijeci)
- 41. Slika 41. Pučka škola**
(Izvor: Muzej Grada Crikvenice)
- 42. Slika 42. Pučka škola,**
2017., fotografija: Lea Knežević
- 43. Slika 43. S. Höfler, nacrt za Hotel nadvojvode Josipa (Therapia), 1893.,**
(Izvor: Hrvatski državni arhiv)
- 44. Slika 44. Reklamni plakat hotela Terapia, 1910.,**
(Izvor: LJILJANA VEGGIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 45. Slika 45. Ulaz u hotel Terapia, oko 1913.,**
(Izvor: ROKO JOKOVIĆ, Morsko kupalište i zimsko klimatičko lječilište Crikvenica: vodič kroz Crikvenicu i okolicu, Crikvenica, 1913.)
- 46. Slika 46. Ulaz u hotel Terapia, 2017**
fotografija: Lea Knežević
- 47. Slika 47. Hotel nadvojvode Josipa (Therapia), Terapijski perivoj i švicarski paviljon, 1897., razglednica**
(Izvor: VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, Počeci i razvoj talasoterapije i zdravstvenog turizma u Crikvenici, u: *Acta med-hist Adriat*, 4 (2006.))
- 48. Slika 48. Pristanište Crni mol, pogled na hotel Terapia i Terapijski perivoj, 1907., razglednica,**
(Izvor: LJILJANA VEGGIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 49. Slika 49. Hotel Terapia, prije 1914., razglednica**
(Izvor: <http://www.lokalpatrioti-rijeka.com/forum/viewtopic.php?p=86193>, pristupljeno 3.8.2017.)

- 50. Slika 50. Hotel Therapia, 2017.,** vidljive promjene na središnjem rizalitu,
(Izvor: http://www.kvarner.hr/en/tourism/discover_kvarner/about_kvarner/only_in_the_kvarner_region/a_long_tradition, pristupljeno 3.8.2017.)
- 51. Slika 51. Soba za tjeleovježbu u hotelu Therapia,**
(Izvor: Crikvenica 1893.-1933.: Spomenica morskog kupališta i klimatskog lječilišta Crikvenice četrdesetgodišnjeg razvoja, (ur.) prof J. Župan, 1933.)
- 52. Slika 52. Salon za razgovore u hotelu Therapia,**
(Izvor: Crikvenica 1893.-1933.: Spomenica morskog kupališta i klimatskog lječilišta Crikvenice četrdesetgodišnjeg razvoja, (ur.) prof J. Župan, 1933.)
- 53. Slika 53. Pogled na hotel Miramare iz Kupališnog perivoja, 1914., razglednica,**
(Izvor: LJILJANA VEGGIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 54. Slika 54. Hotel Miramare, prije 1914., razglednica,**
(Izvor: LJILJANA VEGGIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 55. Slika 55. Hotel Miramare, početak Kupališnog perivoja,** vidljiva natkrivena terasa,
(Izvor: <http://www.lokalpatriotirijeka.com/forum/viewtopic.php?f=205&t=1615&start=45>, pristupljeno 3.8.2017.)
- 56. Slika 56. Salon za razgovore u hotelu Miramare,**
(Izvor: Crikvenica 1893.-1933.: Spomenica morskog kupališta i klimatskog lječilišta Crikvenice četrdesetgodišnjeg razvoja, (ur.) prof J. Župan, 1933.)
- 57. Slika 57. Vestibul hotela Miramare,**
(Izvor: <http://www.lokalpatriotirijeka.com/forum/viewtopic.php?f=205&t=1615&start=15>, pristupljeno 3.8.2017.)
- 58. Slika 58. Detalji dekoracija pročelja hotela Miramare, sirena i morska neman,**
(Izvor: LJILJANA SLADONJA, RADOVAN OŠTRIĆ, Konzervatorske studije za hotel „Miramare“ u Crikvenici, Rijeka, listopad 2006.)
- 59. Slika 59. Hotel Miramare, 2017.,**
fotografija: Lea Knežević
- 60. Slika 60. Miramare i početak Kupališnog perivoja, 2017.,**
fotografija: Lea Knežević
- 61. Slika 61. Pogled na Općinski perivoj i „Banje poli Vrutka“, početak 20. stoljeća.**
(Izvor: LJILJANA VEGGIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 62. Slika 62. Hotel Therapia, švicarski paviljon za zabavu i kupalište „Mađarske/Hrvatske banje“, 1901.-1904., razglednica**
(Izvor: LJILJANA VEGGIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 63. Slika 63. Mađarske/Hrvatske banje ispod hotel Therapia,**
(Izvor: <http://www.kvarnerpalace.info/en/explore/once-upon-a-time/>, pristupljeno 3.8.2017.)
- 64. Slika 64. Obalni put i Općinsko kupalište, prije 1914.,**
(Izvor: LJILJANA VEGGIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 65. Slika 65. Pješčano kupalište s platnenim kabinama, u pozadini Kupališni perivoj i hotel Miramare, 1930-ih, razglednica**
(Izvor: LJILJANA VEGGIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)

- 66. Slika 66. Pješčano kupalište, oko 1913.**
(Izvor: ROKO JOKOVIĆ, Morsko kupalište i zimsko klimatičko lječilište Crikvenica: vodič kroz Crikvenicu i okolicu, Crikvenica, 1913.)
- 67. Slika 67. Pješčano kupalište, 1908., razglednica**
(Izvor, VLADIMIR UREMOVIĆ, IVAN VUKELIĆ, JASNA GOBIĆ, Počeci i razvoj talasoterapije i zdravstvenog turizma u Crikvenici, u: *Acta med-hist Adriat*, 4 (2006.))
- 68. Slika 68. Ladislavov dječji dom prije Prvog svjetskog rata, južni zid uz more, vidljivo bujno raslinje perivoja**
(Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 69. Slika 69. Prvotna lokacija Malog perivoja** (današnja Preradovićeve ulica), isječak iz digitalnog orto foto plana Grada Crikvenice – naselje Crikvenica (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 70. Slika 70. Nova lokacija Malog perivoja** (na mjestu današnjeg hotela International), isječak iz digitalnog orto foto plana Grada Crikvenice – naselje Crikvenica (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 71. Slika 71. Pogled na luku, Hotel nadvojvotkinje Klotilde i Mali perivoj, razglednica prije 1914.**
(Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 72. Slika 72. Perivoj na Petaku**, isječak iz digitalnog orto foto plana Grada Crikvenice – naselje Crikvenica (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 73. Slika 73. Perivoj na Petaku, katastarska karta, 1960.** Geodetska uprava NR Hrvatske, reprodukcija zavoda za kartografiju "Geokarta" - Beograd, 1960. , snimano 1939. godine. Izvornik u mjerilu 1:500, Hrvatska Državna Geodetska Uprava - Ispostava Crikvenica, izdano 2004. (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 74. Slika 74. Perivoj na Petaku, oko 1900., razglednica**
(Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 75. Slika 75. Perivoj hotela Therapia**, isječak iz digitalnog orto foto plana Grada Crikvenice – naselje Crikvenica
(Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 76. Slika 76. Hotel Therapija i Therapijski perivoj, oko 1900., razglednica**
(Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 77. Slika 77. Kupališni perivoj**, isječak iz digitalnog orto foto plana Grada Crikvenice – naselje Crikvenica (Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 78. Slika 78. Kupališni perivoj, razglednica prije 1911.**
(Izvor: LJILJANA VEGRIN, Perivojno nasljeđe Crikvenice (magistarski rad), Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- 79. Slika 79. Kupališni perivoj i hotel Miramare, 1908., razglednica**
(Izvor: <http://www.lokalpatriotirijeka.com/forum/viewtopic.php?f=205&t=1615&start=15>, pristupljeno 3.8.2017.)